

Szabó Lőrinc és Kodolányi János barátságának története

1.

„Egyre több lesz a kivétel. Hiszem. Hiszek az evolúcióban, és kell hogy értelmet adjak az életemnek” – mondta az író.

„Ádsz egy értelmet, de ez nem az értelem” – válaszolta a költő.

„Mindegy; kielégít. Elméletben mindez zűrzavar, de cselekedetekben, könyvekben, alakokban valóság... Te tagadod a kategorikus imperatívuszt?”

„Az erő és energia imperatívuszait nem. De látnod kéne, hogy az erkölcsi imperatívusz a világ ezerféle harcaiban sehol sem érvényesül, csak ahol érvényesülésre kényszerítik.”

„Az én életemben érvényesül.”

„Az más. Saját magunkkal szemben mindig érvényesül saját erkölcsi imperatívuszunk.”

„Nem tudom, hol lennék enélkül. Hányszor álltam a Ferenc József-hídon, hogy bele vessem magamat. Mégis mindig összeszorítottam a fogamat, és azt mondtam, hogy a kutya keservit, mégis megmutatom, hogy én... Mások beledögleszhetnek, de én magamat soha!”

Ez a beszélgetéstöredék abból a riportból származik, amelyet Szabó Lőrinc készített Püspökladányban Kodolányi Jánossal *Az Est* számára 1924 júniusában. Ekkor fejeződött be Kodolányi *Börtön* című regényének folytatásonkénti közlése *Az Est*-konzern kötelékébe tartozó *Pesti Napló*-ban. Mikes Lajos, a lap irodalmi rovatvezetője bízta meg Szabó Lőrincet ezzel a feladattal, hogy – az író személye iránti olvasói érdeklődést kihasználva – jobban megismertesse, és ezáltal még inkább a figyelem középpontjába állítsa az ifjú elbeszélőt. A cikk terjedelme és Erdélyi József mellette közölt, Kodolányi Jánost ábrázoló rajza a kiemelt megbecsülés jelének számított. A Kodolányi család ekkori helyzetéről részletes képet alkothatunk az író visszaemlékezéseiből.¹ Kelenföld és Vajszló után ekkor Püspökladányban éltek megalázó és kilátástalan nyomorban, hasztalan küzdve a hivatalosság irányukban megmutatkozó bizalmatlanságával. Két éve, hogy az író élete első meghatározó sikerét aratta *Sötétség* című novellájával. Ezzel vívta ki Móricz Zsigmond elismerését és Mikes doktor támogatását. Első sikerei azonban nem változtattak egzisztenciális helyzetének kilátástalanságán, ezek az értékelé-

sek nem tették őt szélesebb körökben ismertté. Szabó Lőrinc e cikk megírásakor már évek óta beérkezett költőnek számított. 1921 augusztusa óta *Az Est* munkatársa. Kezdetben a telefonhírek gyorsíróként alkalmazták a lapnál, majd olvasószervezői feladatokat látott el. A napi robot *Az Est*-nél, házassága és a családfői kötelesség, állandóan hullámzó reménykedés lakáskörülményei jobbá válásában, kávéházi délutánok és esték, félbemaradt, titkolt, elkapkodott kalandok jellemezték a költő életét ekkor. Ahogy monográfusa, Kabdebó Lóránt írta: „A hajsza lesz a Szabó Lőrinc-i életmód legjellemzőbb állapota.”² E hajszolettség ellenére is, élete nem volt olyan értelemben kiszolgáltatott, mint Kodolányié. Foglalkozása némi anyagi biztonságot jelentett. Nem kellett a létfeltételeknek, megbecsülésnek olyan emberhez és íróhoz méltatlan hiányával együtt élnie, mint Kodolányi Jánosnak.

A költő később a *Nyári utazás* című versének keletkezésével kapcsolatban felidézte püspökladányi látogatásának az emlékét: „János ekkor már rég elhagyta a szülői házat, megnősült, valahol Kelenföld táján nyomorgott, majd vidékre húzódott, Ladányba. Oda mentem, náluk háltam egy éjszaka, a konyhában, és ott hajnalban annyi légy kezdett zsidongani, hogy az ember lélegezni is alig mert tőlük. Az írónak a kerti tornácon lécekre fektetve volt egy deszkája: az íróasztal! A kisgyermek bolcsőjéül egy gyalulatlan cukorláda szolgált, a kisfiú szalmában, papírban hevert. Irtózatos nyomor. Én kíméletlenül leírtam mindent és a riport kellő hatást tett.”³ A riportban így mutatta be az író otthonát: „Megnézzük a lakást. Hűvös szoba, kevéske bútorral; aztán a pitvar és konyha. Búboskemence. Villany nincs. Az asztalon kékhasú petróleumlámpa áll. És – képzeljék! – vízvezeték az sincs. Még kút se. Kodolányiné negyedóránnyira jár vízárt az artézi kúthoz. Ő főz, mosogat, mos, vasal, takarít, gyereket dajkál, bevásárol, ás és gyomlál, ő látja el a konyhakert dolgait. Pedig szép nagy az a kert: van benne krumpli, paradicsom, tök, dinnye, szőlő, mák, minden. Csak épp padlót nem súrol. Azt is csak azért nem, mert nincs. A szoba is, a konyha is földes.”⁴ A cikk keletkezéséről és utóéletéről mondta visszaemlékezésében: „Vészi Margit, Molnár Ferenc elvált felesége, csakugyan megajándékozta Jánost egy kimustrálás előtt állt masinával, ami nagy segítség volt. Ami mondókát János szájába adtam, arra persze már nem emlékezhetem, de föltétlenül hiteles volt, hiszen gyorsírással lejegyeztem. Tudom, hogy Kodolányiné később neheztelt rám valami kitétel miatt, talán azért, hogy az udvarban látott tyúkok az övéi (vagy nem az övéi?) voltak.”⁵ Ez a szituáció – ahogyan a költő meglátogatja a nyomortól száműzött író és családját – kísérteties különösséggel ismétlődik meg még évtizedek múlva is Balatonakarattyán, mintegy felidézve Osvát Ernő egy gondolatát: „sorsunk könyörtelen végrehajtói vagyunk.”

Altalában a barátság kezdetén kialakult kép rögzül barátaink külsejéről a tudatunkban. Ha fel akarjuk idézni a másikat, mindig ez a kép jelenik meg előttünk. Ugyanakkor mind Kodolányi, mind Szabó Lőrinc arca olyan volt, amely az öregedéssel is változatlanul megőrzi meghatározó vonásait. „Vézna, sánta, kemény kis ember, sápadtbarna, beesett arc, átlelkesült szemek és sátoros nagy haj.”

Ilyennek írta le *Az Est* olvasóinak Szabó Lőrinc Kodolányi Jánost. Valószínűleg ugyanolyannak látta mindvégig, mint ahogy Kodolányiban is ugyanaz a kép élt ismeretségük kezdetétől a költőről, melyet megörökített róla szóló emlékezésében, 1963-ban, és amely talán Szabó Lőrinc külső megjelenésének legszebb írásos ábrázolása. „Most szigorúan és pontosan szeretném leírni, milyennek láttam akkor. Alig változott, ahhoz képest, ahogy később, halála előtt ismertem.” – Kodolányi 1922-be helyezte a képet, amikor Mikes Lajos társaságában megismerkedett annak vejével, a nagy ígérettel, a tehetséges költővel, a Centrál kávéház hátsó traktusában, azzal, aki már egy ismertetést is közölt verseskötetéről a *Nyugatban*. – „Ugyanaz a magas, kissé előregörnyedő alak, ugyanaz az inkább csüggedő, mint emelt fej, ugyanaz a magas, széles boltozatú homlok és a homlokba hanyagul beleejtett lágy hajtincs, ugyanaz az erős, vastag keretű szemüveg, amely mögül kissé fáradt, túlerőtletett, de könyörtelenül vizsgáló szomorú tekintet pillantott a világba. Ugyanaz a széles arcsont és hosszúkas arc, amely a *Homo Pekingiensis*, az Észak-Kínában talált ősemberi fosszilis koponyák szokatlanul nagy szemgödreire, éles arccsontjára és hosszúkas állkapcsára emlékeztetett. És ugyanaz az érzékeny, hol szivárványszerűen futó mosolyban, hol keserű, fanyar biggyedésben ereszkedő, de feszült ajak, amely mintha minden pillanatban végzetes szavak kimondására készült volna. Kezei szépek, hosszúkasak és férfiasak voltak. Csuklója erős, de finom. A hangja pedig erőteljes, vitatkozásra kész, szembezállásra mindig résen álló, eléggé erőszakos és kemény, bár váratlanul gyorsan fordult lágy, elérzékenyülő, sőt gyakran siránkozó hangnembe.”⁶

Ahogy a püspökladányi látogatás situációja évtizedek múlva is megismétlődött, úgy látszik, kettejüknek e riportban megörökített vitája is sok későbbi vitájuknak preformált ösképe volt. Mintha az akkor elhangzott beszélgetés visszhangzott volna tovább kapcsolatuk idejének újabb és újabb jelentésterében. Mindketten lázadók voltak. Szabó Lőrinc lázadása megmaradt az egyéni sors világában, s ekkor már kezdte átadni helyét egy visszahúzódóbb, konfliktusokat kerülőbb, magamentőbb, de ugyanakkor kegyetlenül kritikus magatartásnak. Kodolányi János lázadása alapvetően közösségi indíttatású volt. Az ő esetében később ez a lázadás aktív közéleti tevékenységgé szelídült. E beszélgetésük sok megfogalmazása, állítása – ha némiképp módosult formában is – fel-felbukkan pályájuk későbbi szakaszában. Megítéléseik különbözőségét, a különbözőség mi-benlétét hasonlóan láthatjuk Szabó Lőrinc életének utolsó évtizedében folytatott levelezésükben is. Az ekkori megállapítások lényegében nem sokat változtak, inkább csak kiteljesedtek, újabb dimenziókkal gazdagodtak, azonban egyikük alapállása sem változott. Kodolányi János ekkor így fogalmazta meg munkássága értelmét: „Hivatásomat abban látom, hogy közreműködjem Isten országának megvalósításában.” Elhivatottságának mindig is volt egyfajta vallásos természete, még 1926-tól 1933-ig tartó válságos időszakában is, mikor az istenhit és ateizmus, misztika és materializmus ellentéteivel küzdött, és ugyanígy kései műveinek keletkezése idején, élete végén. Felfogásában magát az írás feladatát is áthatja az alapvető változtatás igénye: „...meg akarom az embert ismertetni önmagával. Ki-

mutatom, hogy bizonyos életformák fizikailag és erkölcsileg csődbe juttatják az embert.” „...más nép kell, más paraszt, kultúra és lélek.” Nem elégedett meg az irodalom esztétikai funkciójával, a művet soha nem vizsgálta csak önmagában. „Szentül hiszek az emberiség fejlődésében” – hangoztatta. Soha sem adta át magát teljesen egy történelmi pesszimizmusnak, még akkor sem, mikor a fejlődélmélet alkonyáról írt, elutasítva a darwini fejlődélmélet bármely, a közgondolkodás által elismert értelmezését. Később bízik abban, hogy ez a kor is megteremti a maga messiását: a „mai ember is szimbólumteremtő lény”, „a személyes Énjét újra kitágító, a teljes kozmoszt megragadó új embertípus” – írta már mitikus regényeinek keletkezése idején.⁷ 1953-ban Szabó Lőrinchez írott levelében pedig beszámolt egy Dacqué-művel való megismerkedés lelkesítő élményéről.⁸ Edgar Dacqué teleologikus fejlődélmélete szerint az ember ősfarmája és célja, az állatfajok pedig zsakutcai a biológiai fejlődésnek. „Nem vagyok materialista – nyilatkozta e riportban Kodolányi –, a világot egy isteni gondolat megtestesülésének látom.” Erre az állításra rímelnék a negyvenes évek elején írt szavai: „...az ember önálló fajta, hogy bár az állati alakok típusára teremtődött, lényegesen elüt tőlük abban, hogy »vallásos lény«, s az Isten-élményt eredetével hozta magával, mint minden más fajtól megkülönböztethető tulajdonságot... Az Isten-élmény közös, alapvető, lényeges tulajdonsága az embernek, s minél messzebb nyúlunk vissza a múltba, annál tisztább, közvetlenebb ez az élmény.”⁹ Szabó Lőrinc az idealizmusnak kijáró, kötelező tiszteleten túl, visszafogott szkepszissel adta közre Kodolányi gondolatait. Ellenvetései, a paraszti lét idealizálásával szemben megfogalmazott kétségei még harsányabbá tették a közösségi elhivatottságú Kodolányi heroikus bizakodását. „Egyre több lesz a kivétel” – mondta. „Hiszem [...] és kell hogy értelmet adjak az életemnek.” Szabó Lőrinc figyelmeztette, hogy nem objektív valami teszi értelmessé barátja életét. Ráerőlteti szemléletét a valóságra: „Adsz egy értelmet, de ez nem az értelem.” S a figyelmeztetéssel kritikát is gyakorolt az író elhivatottsága felett. Kodolányi azon válasza, hogy „mindegy, kielégít”, illetve az a megjegyzése, hogy „kell, hogy értelmet adjak az életemnek”, lázadásának, elhivatottságának individualista jellegére utal. A kategorikus imperatívusz, illetve az erő és energia imperatívusza kérdéséhez való viszonyuk jelzi felfogásuk, céljaik, feladataik különbözőségét, sőt olykor kibékíthetetlenül ellentétesnek látszó voltát. A költő nem hitt az egyéni és a társadalmi lét megváltoztathatóságában, a másik hitt a mű, a cselekedet felemelő és formáló erejében. A költő önmagában szemlélte az egyént, az író az egyén sorsát valami tágabb összefüggésbe helyezte, feladatának tartotta a társadalmi, az etikai, a transzcendens törvényszerűségek megsejtetését az egyéni létben. Szabó Lőrinc borúlátása tisztán megnyilatkozik, amikor azt mondja: „az erkölcsi imperatívusz a világ ezerféle harcaiban sehol sem érvényesül, csak ahol érvényesülésre kényszerítik.” Szerinte az emberi sors csak annyiban megváltoztatható, amennyire az erőszak erre képes. Kabdebó Lóránt szerint: „Szabó Lőrinc az ember tehetetlenségének, kiszolgáltatottságának képével válaszol, mely egyúttal első jelentkezése az értelem helyett az emberi sorsot meghatározó *erőszak* gondolatának.”¹⁰

Kettejük generációja a háború, a forradalmak, a gazdasági fejlődés nyomán kialakult társadalmi változások tapasztalatával a háta mögött már képtelen volt korábbi értelemben közösséget alkotni. Kérdéssé vált e korosztály számára minden közös cél vagy ideál. Az egyén mint kiszakadt rész autonómiájának kényszerét viselte. Valamely kizárólagossá tett esztétikai elv vagy politikai meggyőződés mentén kialakultak ideig-óráig létező csoportok, de ezeket inkább szektáknak nevezhetnők, mint közösségeknek. És a szekta – Szerb Antal kifejezésével élve – megosztott magány. Németh László írta e korszakról, e generációról 1931-ben: „...az írók alig tudnak valamit egymásról; mint »hol az olló«-hoz elhelyezkedő gyerekek: az idő tapsjelére mindegyik a maga fájához rohan, s nem nézi, hová rohant a többi. A hivatalos rosszakarat hiába veri őket össze egy lap-hoz, esetleg egy kávéházba, elvi összehangolódásra nincs idő. Az írók nemcsak új műveket írnak, mindenik új esztétikát hoz: felfogásuk az irodalomról, az alkotás céljáról, értelméről mindmáig összebékíthetetlen maradt.”¹¹ A közösségi elhivatottság, az elhivatottan lázadó magatartás szükségszerűen individuális jellegű pályakezdésük idejében, mint Kodolányi Jánosé is. Szabó Lőrinc kezdett túljutni azon a radikalizmuson, mely mint „csalódott utópistát”¹² jellemezte, akit keserűsége egyaránt szembeállított a kommunizmussal és az uralkodó renddel. E radikalizmus ekkorra kezdte átadni helyét egy örökké kételkedő magatartásnak, melynek állandó, kízó szükséglete a megfigyelés. Ez a „csalódott relativizmus”¹³ mindvégig jellemzi életét, pályáját. Kodolányi ezt cinizmusnak nevezte. „Cinizmusod transzcendentális cinizmus, nem a kisboltos, nem az újságíró, nem a magasállású politikus, nem is a nő cinizmusa. Nagyarányú, szép, másvilági cinizmus, mély gyökerei vannak, s nekem imponál. Hogyan is lehetnél más, amikor egyszerre legalább két oldalnak, de gyakran többnek is adsz igazat?”¹⁴

Az osztódással szaporodó, különféle egymásnak ellentmondó, művészeti, társadalomtudományi izmusok kialakulásával egy időben, megint egyre élesebben vált el egymástól a valósághoz való viszony kétféle módja. Ebben az időben újból kényszerűen megfogalmazódott a választás kérdése, a priori ítéleteink vagy a közvetlen tapasztalás-e az elsődleges. Figyelmünk a létezés általános törvényszerűségeire vonatkozik vagy kizárólagossá tesszük a közvetlen benyomást, és a gondolkodás csak az ehhez kapcsolódó reflexióra vállalkozik? Szabó Lőrinc fiatal korában nagy hatással volt Bertrand Russell. Kabdebó Lóránt a *Különbéke* című kötetet tárgyalva idézte Russellt, a költő alapállásának jellemzésére.¹⁵ Az általa kiválasztott rész e kétfajta megközelítés ismeretelméleti jellemzéséhez kapcsolódik: „A valók világa (univerzáliai, ideák világa) változatlan, merev exakt, a matematikus, a logikus, a metafizikai rendszerépítő gyönyörűsége, valamint mindazoké, akik a tökéletességet az életnél többre becsülik. A létezés világa folyékony, határozatlan, kontúrnélküli, minden tiszta terv és rend híján, de magába foglal minden gondolatot és minden érzést, minden érzéki adatot, minden fizikai tárgyat, mindent, ami jó lehet és árthat, mindent, ami különbséget tesz az élet és a világ értékében. Temperamentumunk szerint az egyik vagy a másik világ szemlélését fogjuk előnyben részesíteni.”¹⁶ E temperamentumok különbözőségét érintő

megállapításokkal jellemezhetjük kettejük alkatát is, először Kodolányira, majd Szabó Lőrincre gondolva. Közös barátjuk, Várkonyi Nándor – éppen Kodolányiról szóló visszaemlékezésének bevezetésében – megkülönböztette az intuícióval dolgozó írókat, akik egy „csipetnyi gondolatot megvilágosodássá érlel egy időn kívüli pillanat alatt”, s azt, akinek munkamódja diszkurzív, mint a tudósé: gyűjt, megfigyel, jegyzetel, osztályoz, mérlegel, leszűr, formába önt.¹⁷ Mikor Kodolányit mint intuitív alkotót írta le, a vele szembeállított másik típus jellemzésekor talán kimondatlanul Szabó Lőrincre gondolt. A fenti Russell-idézetet folytatva a már idézett riportban megörökített világukra, véleménykülönbségükre utalhatunk: „Az, amelyet kevesebbre tartunk, sápadt árnyéka lesz annak, amelyet többre tartunk, melyet nem igen érdemes bármely értelemben is valóságnak tartani. Ám az igazság az, hogy mind a kettő egyformán jogot formálhat arra, hogy pártatlanul megfigyeljük, mind a kettő reális, és mind a kettő fontos.”¹⁸ Mindketten érezték, minden tiltakozásuk ellenére is, hogy a másik szemlélete reális és fontos, és e leginkább kimondatlan belátás nélkül sajátjuk sem lenne az.

A háborúval megszűnt a nem mindennapi személyiségek, az író- és művészlét századfordulót és századelőt jellemző, szecessziós rajongással teli kultusza. Németh László 1932-ben e generáció íróinak helyzetét összehasonlítva az előzőével, a következőt állapította meg: „Az 1908-as írók az élet becegyerekei voltak. Nemcsak a nagy gesztusnak, de a kis fintornak is megvolt a maga közönsége. A feltörő polgárság íróival parádézott; nemcsak a műveikre, de rájuk is kíváncsi volt, sőt maguk is nemcsak íróknak, hanem az élet és politika irányítóinak éreztették magukat. Ma az író a társadalom kivetettje. Nem nyafogó durcás kivetett [...]; hanem kívül született, aki a reménytelenség heroizmusával járka ebben a halálraítélt világban, s életét haszontalannak érzi a mű mellett, amely az élete lett. Ebben a nemzedékben a szorongatás vált esztétikai erénnyé...”¹⁹ Kettejük 1924-ben megörökített beszélgetése e szavakat igazolja. Egy év korkülönbség volt köztük. Mindkettejük elindítója részben Mikes Lajos volt, miként generációjuk jelentős részét is valamilyen formában segítette a *Pesti Napló* irodalmi rovatának megteremtője. Később 1926–27-ben, mikor Szabó Lőrinc a *Pandorát* szerkesztette, elsősorban Kodolányi Jánosra számított. Ahogy Kabdebó Lóránt írta: „Szabó Lőrinc és Kodolányi nézetei erősen rányomták bélyegüket a lap irodalmi és társadalmi igényű kritikájára.”²⁰ Alig volt nemzedéküknek olyan megmozdulása, amelyen ha az egyikük részt vett, a másikuk ne lett volna ott. „Mindenik új esztétikát hoz: felfogásuk az irodalomról, az alkotás céljáról, értelméről mindmáig összebékíthetetlen maradt” – írta Németh e nemzedék tagjairól. Ugyanígy kettejük véleménykülönbsége az alkotás céljáról és értelméről szintén mindvégig megmaradt barátságukkal, sőt fegyverbarátságukkal is együtt. Mi kötötte össze ezt a két embert? Kierkegaard szerint a barátság abszolút feltétele, az életszemlélet egysége. Ha esetükben nem beszélhetünk is folyamatosan kifejezésre jutó közös életszemléletről, esztétikai elveik, az alkotás céljáról és értelméről vallott elveik különbözősége ellenére barátságuk úgy maradt fenn, hogy azt nem csupán érzésekre és értelmezhetetlen rokonszenvre alapozták, hanem eleget tettek a tu-

datosság követelményének. Kritikával szemlélték egymást, de a kritika nem vált a személyes rivalizálás eszközévé. Megtörtént, hogy ellentétük mélyen felsebezte barátságukat, de egymás írói teljesítményét mindig elismerték. A különbözőség nemcsak elválasztotta, hanem össze is kötötte őket. Azonban az életszemléletnek valamiféle egysége, közössége minden ellentét mögött megvolt, és ez a közösség nyilvánult meg a fel-fellelt összhang alkalmával, mivel ellentétük sok esetben a tézis–antitézis ellentétének mutatkozott. Szembenállásuk egyes nézeteik azonossága miatt néhány esetben még élesebben fejeződött ki. Ellentétük szimmetrikus volta azonban alkalmanként megszűnt az egységben. „Az első pillanattól fogva úgy beszélgettünk a keskeny márványasztal mellett a zöld plüssdíványon, mintha örökké ismertük volna egymást” – írta Kodolányi János megismerkedésükről.²¹ Akár a testvérek, akik valamilyen különleges ok miatt, addig még nem találkoztak, s akkor ráismertek egy – az életkorukon kívüli – egymást összekötő közös pontra. Azt hihetnők, a barátság választás eredménye, s mégsem egészen. A kapcsolat kialakulását megelőző belátás valami az egyénin, az emberin is túli szükségszerűségnek engedett. Erre utal a Szabó Lőrinctől származó „állati közösség” kifejezés is barátságuk jellemzésére. „Ez volt az, ami barátságunkat magasan a más emberek között szokásos kapcsolatok fölé emelte.”²² Kodolányi 1955. január 22-én, Szabó Lőrinc kórházi kezelése idején írta: „Légy meggyőződve róla, hogy a régi »állati közösség« ma is ugyanúgy él bennem, bennünk Teveled, mint mindig, még haragjaink idején is.” 1941-ben egy nézeteltérésük szakítással végződött. Azonban mint ahogy első találkozásukban is ott volt a viszontlátás motívuma, a kettejük közti, több éves harag okozta távolság is egy pontból nézve, visszanézve csak látszat volt. Még akkor is, ha semmi sem volt egészen ugyanaz, már a kibékülés után. Ha e harag emléke be nem gyógyuló seb maradt is.

2.

A kettejük között 1941-ben szakításhoz vezető folyamatról nem alkothatunk teljes képet, csupán adalékokat szedegethetünk össze, világnézeti, politikai, a nyelvvel, az identitás kérdésével kapcsolatos nézeteltéréseik nyomait deríthetjük fel. Barátságuk a harmincas évek második felében vált konfliktusokkal terheltebbé. Ezek egyrészt a politikai helyzetek eltérő megítéléséből fakadtak, másrészt a *Magyarország* szerkesztőségében eltöltött évekkel mélyültek el fokozatosan.

Politikai, világnézeti irányultságukat, megnyilatkozásaikat, szerepléseiket egymáshoz való viszonyuk szempontjából vizsgálva egyfajta kettősség figyelhető meg. Közszereléseik folytán egy táborba tartoztak, ugyanakkor a közös fellépések mögött eltérő nézeteik fedezhetőek fel. Mindkettejüket a népi írók között lehetett találni a harmincas évek elejétől. Nem sokkal azelőtt, hogy 1931. november 29-én a debreceni Ady Társaság meghívására részt vettek a Déri Múzeum előadótermében rendezett irodalmi esten Erdélyi Józseffel, Illyés Gyulával, Né-

meth Lászlóval közösen, a *Sarló és Kalapács* című moszkvai magyar nyelvű folyóiratban júniusban megjelent az ottani Proletárirók Magyar Csoportjának dokumentuma, mely szerint Kodolányi János a munkásmozgalommal csak időnként kacérkodó polgári intelligencia írója. Ezt követően Kodolányi lassanként minden kapcsolatát elvesztette a kommunista befolyású munkásmozgalommal, s az ahhoz közel álló írókkal, politikusokkal a párbeszéd lehetősége is megszűnt számára. A harmincas évek elejétől Kodolányi egyre inkább szembe fordult a *Nyugat* – jórészt Babits meghatározta – esztétikai elveivel is, és Babits 1933-ban megjelenő, őt név nélkül bíráló írásának hatására, illetve Móricz Zsigmonddal megromlott viszonya miatt is elmaradt a laptól. A szellemi otthontalanság tudata, a paraszti lét iránti írói, szellemi elkötelezettsége, saját osztályával szembeni kíméletlen kritikája, és nem utolsósorban újonnan kialakult emberi kapcsolatai, rokonszenvei a népi írókhoz kötötték. Szabó Lőrinc számára az 1933-mal kezdődő évek az irodalmi életbe való fokozottabb bekapcsolódást jelentették. Azt a tényt, hogy a népi irodalom oldalán jelent meg, nem írói, költői munkássága határozta meg elsősorban, hanem barátságai, és az ezeket az írókat összekötő eszmeiség több elemének vállalása, a szociális részvét. 1934-től közös szerkesztőségben dolgoztak mindketten a *Magyarország* című napilapnál. Szabó Lőrinc segédszerkesztői kinevezése az újságnál megváltoztatta a költő addig visszahúzódóan ellenzéki magatartását. Mindketten az 1934 áprilisában alakuló *Válasz* munkatársai. Az Új Szellemi Front zászlóbontását követő vitában, 1935 áprilisában együtt foglaltak állást a *Magyarország* hasábjain a kormány reformpolitikája mellett. A Zilahy Lajos kezdeményezte mozgalomban résztvevők ugyanakkor nem hittek annyira kételemek nélkül ebben a politikában, mint Szabó Lőrinc, aki mellőzve a nagyobb társadalompolitikai összefüggéseket, egyedül azt a lehetőséget tartotta szem előtt, hogy az ellenzéki írók a hivatalos politika támogatóiként aktív tényezőkké válhatnak. Ez motiválta a politikai életben tett gyakorlati lépéseit, többek közt a Gömbös felkérésére végzett közvetítő tevékenységet Gömbös Gyula és Bajcsy-Zsilinszky Endre között. Gömbös ajánlatával azt akarta elérni, hogy Zsilinszky, belépve a Nemzeti Egység Pártjába, támogassa őt, és ebben az esetben Zsilinszky három vagy négy barátja országgyűlési képviselő jelöltséghez juthat. Szabó Lőrincel szemben a Zsilinszky szűkebb köréhez tartozó Kodolányi egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy ezt az ajánlatot el kell utasítani.²³ Szabó Lőrincnek a politikai életben végzett gyakorlati tevékenységének tekinthetjük szerkesztői munkáját is. Kodolányi visszaemlékezése szerint a *Magyarországot* az elsősorban saját alkotómunkájával törődő főszerkesztő, Zilahy Lajos helyett sokszor ő irányította.²⁴ Feltehetően a szerkesztőségi alá-fölérendeltségi munkakapcsolat is több nézeteltérés forrása lehetett Kodolányi és Szabó Lőrinc között. Szabó Lőrinc ezidőbeli állásfoglalásai arról árulkodtak, hogy nem volt idegen tőle egy német orientációjú, egy totális állameszményű politika. „Szabó Lőrincnél az egyéni és nemzeti magány- és gyengeségtudatból való kitorés vágya teremti meg a vonzódást az erőhöz, az »etikussá tett« erőszakhoz, az »erőben való újjászületés« eszméjéhez” – írta Kabdebó Lóránt.²⁵ Kodolányi János emlékezete

szerint: „A hatalom, az erő csikarja ki a döntést. Lőrinc éppen ezért egész életében csodálta és gyűlölte a hatalmat. Tapasztalatai szerint tudomásul kellett vennie, hogy a hatalom ellen ágaskodni nem lehet, mert pusztulással jár. Ezért tisztelte [...]. Gyakran volt alkalmunk látni Szabó Lőrinc viselkedésében ennek a különös lelki alkatnak az érvényesülését. 1919-ben a kommün alatt csodálta a lenini forradalom irtóztató erejű hatását a világnak úgyszólván minden részén és azt a bámulatos, kitartó hitet, amit a Szovjetunió a reá törő erőszak közepette is megtartott és megőrzött. Csodált... minden olyan hatalmaskodást, amely egy tekintélyi elvre, egyetlen mindent vállaló személyre koncentrálódott, aki a fegyverek, a katonaság, a csatahajók, a repülőgépek nagy tömegét volt képes egy bizonyos cél felé irányítani.”²⁶ Ezek a motivációk, ugyanakkor a német kultúrához való erős kötődése határozta meg kezdetben, a háború kitörése előtt, a birodalmi politika iránti viszonyát. Ezzel szemben Kodolányi határozottan németellenes volt. 1934-ben Bajcsy-Zsilinszkyvel Pécsváradra, Zengővárkonyba, illetve a Dráva-széli baranyai községekbe utazott, s újabb közvetlen tapasztalatokat szerzett a hegyhátvidéki svábság magyarokkal szembeni viselkedéséről, a németiség erőszakos térhódításáról a térségben, a hitleri agitáció egyre szélesebb terjedéséről. Ifjúkori és akkori friss élményei hatására is erősen németellenes politikai irány követője lett Zsilinszkyvel együtt.

A kettejük közötti ellentétek másik forrása Szabó Lőrincnek a magyar kultúráról, pontosabban a nyelvi identitásról vallott nézetei, illetve a kis és nagy népek kultúrájáról, egymáshoz való viszonyáról hangoztatott véleménye volt. Kodolányi írta Szabó Lőrincről: „Lőrinc levéve vastag szemüvegét, jobb keze ujjaival pedig lehulló hajába túrva, dühösen dohogja százszor is ugyanúgy: »azt a nyomorult mindenségit! Miért nem születtem akkora nép fiának mint a német vagy az angol, hogy ötven – vagy százmillió emberhez szólhatnék egyszerre!«”²⁷ Talpassy Tibor visszaemlékezéseiben leír egy Kodolányi és Szabó Lőrinc közötti vitát, mely az IGE 1934. június 4–11. között tartott Margitszigeti Íróhét idején zajlott le: „...X. költő (így jelöli Kodolányi az illetőt a *Visszapillantó tükör* 250. oldalán) Illyést is, bennünket is meggondolatlan, hebehurgya izgatónak minősít, akik fölöslegesen kavargat fel az iszapot. Kodolányi rögtön élesen reagált, X-re támadt, s bizony leszedte róla a keresztvizet. X. nem hagyta annyiban, egészen felhergelődött, hortobágyi gatyaszemléletnek nevezte »magyarkodásunkat«, s Hölderlint, Novalist, Rilket idézte fejünkre. – Gyűlölöm az őseinket, akik megakadályozták, hogy a németek asszimiláljanak bennünket. Ha ez megtörtént volna, ma egy világnyelven jelennének meg a verseim, minden lehetőség nyitva volna előttem. Így most írhatok tizenötmilliónak, s ezek közül is legfeljebb száz van, aki verset olvas. Milyen más volna a sorsod neked is, János! – bökött Kodolányira. – Thomas Mann-nal versenghetnél. – Hát igen! Ekkor csakugyan kigyóvá vedlett hirtelen Kodolányi. – Vedd tudomásul, én nem Thomas Mann-nal, hanem Tamásival, Németh Lászlóval akarok versengeni. Még Sillanpää sem szeretnék lenni, pedig az ő népét szeretem a magamé után a legjobban. Aztán meg Thomas Mann sem értene egyet veled! Nincs mit beszélni tovább! – karom-

ba kapaszkodott, és majdnem rám förmedt: – Mire vársz? Gyerünk! [...] Elmondtam, mik futkároznak a fejemben. Feltettem a kérdést, hogyan zuhanhat X. idegen fétisek imádójává, hiszen Balassit, Csokonait, Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, Adyt vallhatja elődeinek. Kodolányi nem felelt rögtön, már-már azt hittem, üres tudáskoskodónak tart, míg végre a csendbe hasított éles torokhangja: – Ennél a kiváló költőnél minden fordított. Másokat egyéni alacsonyrendűségük tudata gyötör, ő személyileg magabiztos, csak népi kisebbségi érzése van. El kell hitetni vele, hogy máris van akkora, mint német ideáljai, talán ettől helyrebillen a nemzeti öntudata. [...] Különben is, locsoghat össze-vissza, amint kedve tartja, költészetével mégis a magyarságot szolgálja, és nem akárhogyan. Százszor megfogadtam, hogy nem politizálok vele, ezt kell betartani, s mindjárt másképp látja őt az ember.”²⁸ A *Visszapillantó tükör* 250. oldalán egy 1940-re keltezett cikk található, mely *A hűségéről* címet viseli, és amelyet Talpassy is megemlégett visszaemlékezésében. Eredetileg *Az esti beszélgetés* cikkgyűjteményében jelent meg, illetve az akkori *A hűségéről* címet viselő írásának első részét jelentette meg újra 1968-ban. Ennek apropója Illyés Gyula 1940-ben a *Nyugatban* közölt naplójegyzeteinek egyike, melyben X. költőről írt, aki azt fájlalja, hogy nem lett egy nagyszámú nemzet fia. Erre válaszul Illyés jegyzetében Goethét hozza példaként, vajon ő az albánok között szintén Goethe tudott volna maradni, futotta volna-e arra is a tehetségéből.²⁹ Illyés írása felidézte Kodolányiban mindazokat a vitákat, melyeket ő folytatott X. költővel, vagyis Szabó Lőrincel, s elmond egy, a Talpassy által leírtakra sokban emlékeztetőt. A felidézett beszélgetés emlékére mintegy válaszul, megfogalmazta: egy néphez tartozás eleve elrendelt feladat. „Meg kell értenem – mondja –, hogy a természetben egyforma értéke van a kicsinynek és a nagynak, mert mind a kettő: élet.” Szerinte egy kis nép írójának lenni több erkölcsi szilárdságot, lemondást, erőfeszítést, kitartást kíván, s így lét-szükségletté válnak a legnagyobb eszmények. Az a tény, hogy egy kis nép írója valaki, egy teljesebb szellemi lét lehetőségét rejt magában. Ezt fel nem ismerni egyszerre gyávaság és hiúság, két oldala egy alapállásnak, mely nem meri vállalni azt a népet, amelyhez tartozik. Kodolányi írásának végén felteszi a kérdést: „mi akadályozza meg abban, hogy [...] beleolvadjon egy valamely máris választott nagy népbe? Vajon mi tartja itt, hogy egy szánalmas kis nép költője legyen? [...] Ő mégis azt szeretné, ha az egész kis magyarság megszűntetné reménytelen kívülállását. Miért?” Kodolányi szerint az ok a büntudat, az a meg nem vallott sejtés, hogy amit szeretne, amit hirdet, az bűn. S ha az X. megfogalmazta igény általánossá válna, megoszlna a büntudat terhe is. Ha elhagyná ezt a népet, ha egyedül kellene vállalnia ezt a meggyőződést, kirekesztetté válna. „Bűne hasznosságát hirdetni nem gyáva. Bűnét megcselekedni gyáva.” Ezekkel a mondatokkal zárta Kodolányi az írását, s talán erre a cikkre is reflektál a távolból Szabó Lőrinc 1948-ban íródott verse, a „*Kis nép fia*” című.³⁰ Kodolányi ekkor szűkebb hazája, a baranyai települések elnémetesedésének, az ott élő magyarság pusztulásának tragikus folyamatát groteszkül megidéző ideákkal szembesült barátjával vitatkozva.

Más volt a nyelvhez való viszonyuk. Nyelvhelyességi vitákkal találkozhatunk levelezésükben is, mint például a „strumával operálni” kifejezés létjogosultságáról 1951 februárjában. Szabó Lőrinc szóhasználatában, mondatfűzéseiben sok köznapi „nyelvszokás által szentesített” szót, fordulatot alkalmazott, és ez mélyen felháborította Kodolányit. Szerinte a költő tudatosan igyekezett német nyelvi szerkezeteket meghonosítani a célból, hogy nyelvünk modernebbé váljék, közel kerüljön a nemzetközi gondolkodáshoz. Kodolányi a nyelv elszegényedésének, kultúránk, gondolkodásunk részévé vált szavak, kifejezési módok pusztulásának okát látta a szóképzési, szókötési, ragozási, mondat szerkesztési modernségnek, sajátosságának a megjelenésében. Az ilyen viták sokszor megismétlődő tanulsága Kodolányi megfogalmazásában, hogy „mihelyt az ember nem érzi a nyelv logozását, vagyis logikáját, fölbomlik, széthull a nyelv, és a gondolkodásban, az érzésekben is bekövetkezik a szakadás, az anarchia, a zűrzavar”.³¹ Az e tárgyú konfliktusai feloldódtak az idővel, az emlékezéssel. Kodolányi elismerte – nagy valószínűséggel valamilyen közvetett módon a Szabó Lőrinc életében is –, hogy ha elfogulatlanul vizsgálja meg az első pillanatban idegen, visszatetsző nyelvhasználatot költészetében, mintha valami különöst, megközelíthetetlen fedezne fel, akkor e különőség mintha valamilyen szürrealisztikus jellegre utalna. Kodolányi szerint végül is nem vitatható, hogy Szabó Lőrinc prózájának dísztelen, melódiátlan, gépies szerkezetű nyelve ellenállhatatlan hatással van az olvasóra.³²

A Kodolányi János és Szabó Lőrinc közötti feszültség végül szakításhoz vezetett, olyan töréshez, melyet a későbbi kölcsönös kiengesztelődés gesztusai, a baráti közösség visszanyert mindennapjai teljesen meggyógyítani nem tudtak. Kodolányi életében nem ez volt az első az ilyen véglegesnek szánt elválás. Ismeretes apjához vagy Móricz Zsigmondhoz fűződő viszonyának tragikus fordulata. Ezekhez az engesztelhetetlen megnyilvánulásaihoz hozzájárult személyiségének az a vonása, melyet saját maga így jellemezett: „Mióta az eszemet tudom, mindig megvolt az a keserves tulajdonságom, hogy érzéseim legmélyére vájtam magam, szinte a fulladásig.”³³ Ha kell, önkínzó meg nem alkuvással, ha kell, vállalva a saját múltjából, jelenéből való számkivettétést, mondta fel a másikkal való közösséget, mintegy eleget téve egy láthatatlan erő kihívásának. Kapcsolatuknak erről a fordulatáról ezt írta Kodolányi: „Voltak közöttünk szakításig menő ellentétek, évekig tartó harag, amikor ha villamoson megláttuk egymást, még a fejünket sem biccentettük meg. Soha többé nem akartam vele szóba állni, és erre hangosan megesküdtem előtte, 1941-ben egy éjszaka. – Kerek két évig tartott ez a dermedt állapot, s csak a Lillafüreden rendezett írókonferencián békültünk ki.”³⁴

Ez 1942. november 22-én volt. Ekkor szólalt fel a költő Antal István, a Magyar Királyi Nemzetvédelmi-Propaganda miniszter hivatala által szervezett írótalálkozó, és mondott itt egy, a kormánnyal szemben erős fenntartásokat megfogalmazó beszédet. Ebben a felszólalásában leszámolt sok saját sorsát is illető valóságidegen, illetve kockázatokat rejtő illúziójával és politikai ábrándjával.³⁵

Ezt a felszólalását ismertette részletekbe menően 1945-ben, az igazolótárgyalására megfogalmazott védőbeszédében. A lillafüredi írótalálkozóra, illetve az ott

elmondott beszédére többször visszatért az igazolóbizottsági eljárásokkal párhuzamosan vezetett naplójában is. Erre visszaemlékezve méltánytalanságot érzett, hogy sajtóbéli támadói nem veszik figyelembe az akkor és ott általa elmondottakat. Egyik, 1945 májusából származó, az írótalálkozóval kapcsolatos bejegyzésében ez szerepel: „A megtért ellenség: Kodolányi.” Valamivel később, júniusban ezt jegyezte fel: „Tegnap délután Kodolányinál. A védőirat. – Nagyon biztatni kellene jóságra és türelemre ezt az embert, igen-igen sebes és sebző lélek, és nagyon sértődékeny. Végtelen türelem és szeretet kellene hozzá. Ahogy ezt mindig hittem róla. Én már nem vagyok képes rá, dehogy vagyok; s habár intettem megértésre, tulajdonképpen elkerültem a polémiát, ami különben csak ingerelné, mindaddig, míg föltétlen bizalmat nem érezne a kritikusa iránt. Bizalmatlan, gyanakvó, támadó. Most már »jóban« vagyunk, Lillafüred óta; azonban nagy kár, hogy annak idején olyan esztelenül felrúgta hosszú időre a tizenhárom éves töretlen barátságot.”³⁶ Félelem, kétség, nem szűnő veszélyérzet, sértődékenységek azonban őt is jellemezte. Egy Thury Zsuzsa által készített riportban Szabó Lőrinc így vallott Illyéshez fűződő barátságáról: „Illyés Gyula az egyetlen ember, akivel fenntartás nélkül merek együtt lenni” – majd pontosította magát: „Tudok, nem merek.”³⁷ Levelezését olvasva gyakran emleget méltánytalanságot, mellőzöttséget önmagával kapcsolatban, értetlen, ellenséges közeget; még akkor is, amikor elismerések, sikerek érték folyamatosan, és panaszkodott akkor és később is azoknak is hosszan, akik nálánál méltánytalanabb helyzetbe kerültek. Kabdebó Lóránt írta róla: „Üldözöttnek érezte magát sikerei csúcspontján is [...] sértve érezte magát a legkisebb rosszálló megjegyzésre, a legtöbbet akarta mindenben, és ha csak sokat kapott, kismimmizettnek tartotta magát.”³⁸ A teljes elfogadást igényelte, legalábbis az általa lényegesnek tartott kérdésekben. Illyés a legnagyobb élő magyar költőnek nevezte őt, s egy vitát sohasem folytatott vele addig a végzetes pontig, amikor azt érezhette volna Szabó Lőrinc, hogy szellemi léte, rangja valamilyen vonatkozásból eredően megkérdőjeleződik. Végletek között élt. Vagy megkapja az őt megillető elismerést, vagy ha elsőségét kétségbe vonnák, nem jelent az emberek számára semmit. A „Mindennek jöttem és megillet a semmimem” örök kockázata volt ez. Kodolányi Jánoshoz 1949. november 6-án írt soraiban is felbukkan a szakítás emléke, illetve egy újabb szakítás lehetőségétől való félelem. Ekkor veszélyben érezte barátságukat megint. Ezt a levelét indigóval, másolópapírral írta az írógépen, mint az általa különösen fontosnak tartott levelek esetében. „Ugye nem először hallod tőlem, hogy túl-lírainak, túl-hevesnek látszol, olyannak, aki hamar az egyensúlyát veszti? S minden egykori s ma eltűnt realizmusod mellett valami dédelgetett parodisztikus hajlam még az, amit most megemlítenék. Te, János, nem emiatt, ezek s ilyesmik miatt alkotsz te néha elcsúszott ítéleteket? Nem ez – meg egy s más, amit nem érdemes külön szóvá tenni – visz téged egyoldalúságba? Nem volna jó némi szkepszissel nézned egynémely ítéletedet? [...] Minekünk már volt egyszer egy rossz periódusunk, egy nagy törésünk: nem veszem biztosra, hogy annak is nem valami hasonló volt-e az indítója, kezdete, amely a rosszat hozta, s amelyről eleinte talán nem is tudtál.”

A szakítás emléke beivódott Kodolányival szembeni reflexeibe, szavaiba, s a másik szavainak tulajdonított jelentésbe. A kettejük közti távolság barátságuk megtalált közös pontjából visszanézve, csak látszat, de az egymással szembeni magatartásuk számára valóság. 1945 februárjától, ahogy a harcok megszűntek Budapesten, együttléteik még gyakoribbá váltak, annak ellenére, hogy a belső távolságtartás megmaradt közöttük, mintha a későbbi, a már sok-sok kilométerrel mérhető, elágazó sorsukkal is jellemezhető távollét majd, ennek a belsőnek kiteljesedése, tényszerű valósággá dermedt hasonlata lett volna.

3.

A budapesti harcok megszűntével, mindkettejük életében egy új, az addigitól merőben más szakasz kezdődött el, és ezzel együtt művészetük is egy addig nem várt irányban teljesedett ki. De míg kortársaik, pályatársaik nagy része számára az elkövetkező pár év az alkotáshoz szükséges körülmények megteremtésének, a közügyekben való részvételnek a lehetőségét hozta el, addig az ő számukra meghurcolást, kirekesztettséget; az élet becsukódását okozta. Az 1945-ös év Kodolányi Jánost és Szabó Lőrincet is számvetésre, elszámolásra kényszerítette, melynek nyomában sorsuk elfogultságból, sértettségéből eredő ellenséges szándékok játékszere lett.

Amint Budapest ostroma véget ért, a Kodolányi család első útja Szabó Lőrincékhez vezetett, akik Móricz Virágékkal egy pincében éltek Pasaréten. Ezután elkezdődött a számbavétele annak, mi maradt, mi pusztult el az elmúlt hónapokban, elkezdődött a többi barát felkeresése. Ettől kezdve az elkövetkező három, három és fél évben, ha Budapesten voltak, a kettejük és családjaik közötti személyes érintkezés szinte mindennapossá vált.³⁹ Mindkettejük 1945-ös évének sok momentumát dokumentálható naplójegyzetek, levelek vagy visszaemlékezések segítségével. Szabó Lőrincet négy esetben őrizetbe vették, majd egy ideig rendőri felügyelet alatt tartották. 1945. május 9-én kezdődött el az első, az írói munkásságát vizsgáló igazolóbizottsági ülés, mely végül döntés nélkül megszakadt. 1945. szeptember 25-én igazolta, a világháború kitörése előtti, a kormányzó és a miniszterelnök németországi látogatásait kommentáló riportjai és tárcái miatt feddéssel a Magyar Újságírók Szövetségének igazolóbizottsága. 1945. október 20-án részt kellett még vennie egy, a volt munkahelyén, a Magyarország Napilap Rt.-nél rendezett igazolási tárgyaláson is. E tárgyalásokat végigkísérték a polgári radikális és a szociáldemokrata sajtó támadásai, s ezek az eljárások befejeztével sem szűntek meg.

Két rendőrségi kivizsgálás között, miközben az írói munkásságát vizsgáló igazolóbizottsági ülés alkalmára készítette *Bírákhoz és barátokhoz* címmel védőbeszédét, április 28-án meglátogatta Kodolányi:

Tegnap ismét úgy éreztem, mennem kell. Hová? Elmentem Szabó Lőrinchez. Szegény Lőrinc. Fogság, üldöztetés. Klára soványan, összetörve jött be egy szóra, hogy üdvözljön.

– Tűrhetetlen ez a Lőrinc – mondta csüggedten. – Mindenütt üldözőket lát.

– Gyerünk ki a kisbalkonra, odasüt a nap – mondom.

– Nem, oda ne, hátha lehallatszik a beszélgetés a földszintre!

– Hát akkor ülünk a nagybalkonra.

– Oda sem, onnét is meghallhatnak valamit.

Lőrinc, aki engem éveken át őrülnék nevezett, akivel halálosan összevesztem, mert láttam, mi fog bekövetkezni, ő pedig vaknak, ostobának, gonosznak tartott, most beszélgetni sem mer.

A helyzetről volt szó. Kilátástalan. A vége: méregpohár, mint Szókra-tésznek. Aztán a napra ültünk, s Puskin-fordításokat olvasott. Majdnem száz verset fordított. Ő tudott dolgozni. Én nem. Elnéztem nemes lőfejét, mongol vonású pofacsontjait, hallgattam jól ismert lázas szavait, s elmerültem Puskinban. (Közbe-közbe egy-két szóval igazolni próbálta németbarátságát. Olyan fölösleges volt!) Eszemben hosszú, viharos barátságunkat forgattam. A régi hősi napokat, a kávéházi sarkok meghitt kávéillatát, pörlekedéseinket és meddő vitáinkat, haragunkat és kibékülésünket. És azt a feledhetetlen alkonyatot, amikor a Gellérthegyen járván látogatóban Artinger Imrénél, azazhogy Oltványinál, ölében hozott le a meredek gyalogúton.

– Hej, Lőrinc, Lőrinc, régi haragosom, ellenségem, most talán csodálkozol, hogy elbandukoltam hozzád, akit internálni akarnak, s aki nem értetted meg, hogy én jós voltam és egy kicsit próféta, pedig nincs mit csodálkoznod. Te engem egyszor öledben hoztál le a Gellérthegyről.⁴⁰

Kodolányi Jánosnak nem kellett végigmennie olyan élénk sajtóvisszhangtól kísért, hosszúra nyúlt, több lépcsős igazolási eljáráson, mint barátjának, de szinte teljesen elszigetelődött az irodalmi és politikai közéletben, s több, nem várt oldalról is jövő bajjal, támadással kellett szembenéznie. A harcokat 1944 októberében egy barátjánál bujkálva, majd karácsonytól február 12-ig Hidegkúti úti lakásán élte át. 1945 májusáig úgy tudta, balatonakarattyai házuk megsemmisült. Csak ekkor kapta a hírt, hogy az épület áll, ha kifosztva is, ha bútoraik összetörve, szétszórva hevernek is a kertben. Itt semmisültek meg az *Emese álma* címen tervezett regényciklusa harmadik könyvének elkészült részei. Később kísérletet sem tett arra, hogy ezt a művét újrairja, s a hatalmas regénysorozat is csak terv maradt, melynek monumentalitására a *Pogány tüzek* két könyve emlékeztet. Kodolányi emlékirataiban említette: alighogy a fővárosban elültek a harcok, Zilahy Lajos – aki Illyéssel együtt mindent elkövetett Szabó Lőrinc kiszabadítása érdekében, mikor a költőt az Andrássy út 60-ba citálták – a frissen létrejött *Szabadság* című, első szabad fővárosi napilapban, a Magyar Függetlenségi Front orgánumban Kodolányit a fasiszták közé sorolta. Műveivel nem szerepelt az indexre tett, beszolgáltatandó könyvek 1945-ben kiadott első listáján, de a sajtóban

hamar megkezdődtek a közvetett és közvetlen támadások ellene. A Nemzeti Parasztpártnak benyújtott felvételi kérelmét elutasították, Kovács Imre egy cikkében a magyar nép és a magyar demokrácia árulójaként aposztrofálta. Mikor Kodolányi Veres Péterhez fordul magyarázatért – visszaemlékezése tanúsága szerint – a Parasztpárt elnöke politikai szükségszerűséggel indokolta a cikket, mert „ezen az oldalon is ütni kell egyet”.⁴¹ Kovács Imre a párt főtítkára, Erdei Ferenc és Darvas József alelnöke, Illyés Gyula a fővárosi szervezet elnöke volt ekkor. Egy közeli szemtanú, Talpassy Tibor így emlékezett vissza Kodolányi János ekkori helyzetére: „Sehogy sem tudtam ezt a semmibe vevő közönyt megérteni. Hiszen ugyanakkor Kodolányinál sokkal »kompromitáltabbak« feltűnédezését láttam a pártfolyosón. Mindjárt olyan igazolóbizottságba helyeztek, amelyeknek jónéhány tollforgató múltbeli politikai tevékenységét kellett elbírálnia, elítélnie vagy igazolnia. Munkámhoz előzetesen megkaptam a szükséges eligazítást. Csak meregettem a szemem, kiknek az érdekében kell exponálnom magam, miközben Kodolányiról teljesen megfeledkeztek.”⁴² Kovács Imre későbbi, decemberben megjelent, *Ellenforradalom az irodalomban* című cikkének kitételei Németh László mellett Kodolányi Jánost is illették.

Szabó Lőrinc és Kodolányi János ellen sajtóbéli és politikai támadások a következő évben is voltak. Faragó László szociáldemokrata politikus például 1946. február 27-én azt kérte a kormánytól, hogy gátolja meg „a fasiszta írók újból való jelentkezését”, s itt Szabó Lőrinc, Kodolányi János, Sinka István, Féja Géza tevékenységére gondolt.⁴³ Sem Kodolányi, sem Szabó Lőrinc nem volt hajlandó korábbi énjétől való látványos elhatárolódásokra. Szabó Lőrinc ahogyan sohasem tagadta meg korai éveinek marxista tájékozódását, felfogását, ugyanúgy később sem tagadta meg korábbi, néhány kortársában, barátjában, ellenérzést, gyűlöletet keltő egyes megnyilatkozásait, gesztusait. Kabdebó Lóránt szerint nem hibáihoz ragaszkodott ezzel – hiszen nála határozottabban kevesen voltak képesek egy-egy korszakot lezárni és annak hátat fordítani –, hanem életének és költészetének egy-egy már megtörtént tényéhez kötődött, „csak ellentétéivel tudta vállalni önmagát”.⁴⁴ Kodolányi János életének, munkásságának különféle területeit összeköti a szellemi önéletrajz nyilvánvaló folyamatossága. Soha nem tartotta egy lépését vagy korszakát ellentétesnek egy előzővel, ezért nem is érezte szükségét annak, hogy valamit is megtagadjon az életéből. Szabó Lőrinc és Kodolányi János is megírta a nyilvánosságnak szánt számvetését ekkor. A költő április 26-án kezdte összeállítani *Bírákhoz és barátokhoz* címmel védőbeszédét, melyet a májusi igazolási tárgyaláson olvasott fel, és több példányát eljuttatta barátaihoz, ismerőseihez. Szeptember 12-én, illetve 20-án felolvasott a MUOSZ igazolóbizottsága előtt is egy újságírói működését ismertető védőbeszédet. Mindezekben kifejtette az ellene hozott vádak – hitlerista, nemzetiszocialista elvek vállalása, a weimari Európai Író-Egyesülésen való részvétel, a *Vezér* című versének Hitlert dicsőítő volta, antiszemita nézetek – képtelenségét, részletekbe menő alapossággal cáfolva azokat. Valamivel később született meg Kodolányi válasza az ellene felhozott vádakra. Kevésbé illik rá a védőbeszéd kifejezés, mint

Szabó Lőrinc írására, s nem pusztán azért, mert ez nem egy hivatalos tárgyalásra szánt irat, hanem mert a tisztázás igénye mellett vádakait is megfogalmazott, s olykor kétségbe vonta a vádlók szerepének létjogosultságát. Ahogy korábban írta a *Fegyvertánc az új szellemi front körül* című cikksorozat egyik darabjában: „Vádolva védekezem..., mint aki legjobbnak tartom a vádolva védekezés ősi módszerét.”⁴⁵ A válaszirat *Szilveszteri számvetés* címmel jelent meg 1946 januárjában árom alkalommal a Kisgazdapárt ifjúsági hetilapjában, a *Független ifjúságban*. Részletesen ismertette a *Nemzetőrben*, a *Tiszántúlbán* végzett újságírói, szerkesztői működését, a Turul Bajtársi Szövetségben kifejtett politikai tevékenységét, beszélt az ellenállási mozgalomban játszott szerepéről, és érintette a baloldali munkásmozgalommal való kapcsolatának történetét.

Mindketten összegző, nagy művet készültek írni ekkor. Szabó Lőrinc augusztus közepén ezt jegyzi naplójába: „Verseken dolgoztam, a *Tücsökzené*-n. Talán hosszabb valami lesz, keretet adhat egy egészen kiadós dolognak, életrajzi visszaemlékezéseknek. Tulajdonképpen egy hete munkában van már, most látom a tárgítható téma előnyeit.”⁴⁶ A ciklus első darabjai alkalomszerűen jöttek létre. Az egész mű képe, terve akkor realizálódott benne, amikor úgy érezte, szabadulni tud a fenyegető körülményektől. 1945–46 fordulóján vidéken egy sóstóhegyi családnál megteremtődtek számára az alkotói életmód feltételei. Németh László is elszakadt ebben az időben a fővárostól, s munkássága, illetve a korszak reprezentatív alkotásait hozta létre. Kodolányi kettejükhez hasonlóan vidéken, Pécsen, Várkonyi Nándor és családja vendégeként látott hozzá regényéhez 1946 februárjában. A mű már jóval korábban foglalkoztatta, és „szinte már készen volt”, amikor hozzáfogott. Mondhatni, ő és Szabó Lőrinc szinte egy időben kezdtek újabb munkához. Mindegyikük a kirekesztettség által jutott az íráshoz szükséges térhez és időhöz. Az értelmetlen, feloldhatatlan konfliktusok, a tolakodó tények elől húzódtak vissza, hogy az alkotómunkával szerezzenek vissza egy teljesebb kapcsolatot a valósággal.

A háború utáni években nyilvánvalóbbá, kimondhatóvá és kimondottá váltak a társadalmi és történelmi ellentmondások, kiéleződtek a korábban néha csak rejtőzködő társadalmi feszültségek is. Úgy látszik, hogy a *Tücsökzene* és a *Vízöntő* keletkezésének időszaka mintegy összegezte a történelem kétségeit. A háború, a harcok megszűntével tovább létezett a háborús szituáció, mely mintegy fókuszába vonta a század közepére felhalmozódott ellentmondásokat. Talán a negyvenes évek második felére illik leginkább Heidegger megállapítása, hogy a háború és a béke között a különbség megszűnt. Az idő, a helyzet válaszokat várt; minden mélységben létezett a számonkérés velük szemben. A Szabó Lőrinc művében megfogalmazott válaszok az egyéni lét síkján mozognak, ugyanakkor ontológiai igényűek. Kodolányi válaszai – bár műve részben szintén önéletrajzi ihletettségű – a mitikus világlátásból kibomló történelem mozgásterét fogják át. Mindkét műben nagyobb súlyú az emlékezés. Az emlékezéssel megidézett dolgok képe nem az elmúlt visszfénye, hanem egy egységbe szerveződött eleven kép, mely éppen ebből a jelenlegi helyzetből nyeri jelentőségét. Az emlékezéssel kimenekítette

önmagát az emlékező az emlék ténszerűségének nyomása alól, hogy szabadon értelmezhesse a történetet.

Mindkét mű egy-egy első hazai jelentkezése az akkor már külföldön általánossá és korszerűvé vált, lélektani érdeklődésből kinövő mitikus jellegű műveknek. Thomas Mann *Freud és a jövő* című előadásában mondta 1936-ban: „A lélektanul ugyanígy együtt született a mitikus érdeklődés, ahogyan minden költősséggel vele született a lélektani érdeklődés.” Ugyanebből az előadásból egy másik idézet: „A mitikus-típusos szemléletmód elsajátítása kétségkívül korszakalkotó az elbeszélő életében, művészi hangulatának sajátos emelkedését jelenti, a megismerés és az alakítás új derűjét, melyet a késői esztendőkre szokott tartogatni az élet; mert az emberiség életében a mitikus korai és kezdetleges fokot jelent, az egyes ember életében azonban a későit és érettet.”

Kodolányi a vízőzön előtti kor egy elképzelt, lehetséges mítoszát teremtette újra, benne tükröztetve a közelmúlt személyes és közösségi történetének egy-egy lényegesnek ítélt mozzanatát. Szabó Lőrinc saját életének eseményeit, benyomásait egy sajátos mitológia részeként jelenítette meg. Ahogy Szentkuthy Miklós írta: „megnézi, hogy mi is volt ő tulajdonképpen, mi is maradt a múltból – mythologie personelle – a maga legapróbb tapasztalataiból és tárgyaiból formáljon olyan erejű hitregevilágot...”⁴⁷ Thomas Mann felhívja a figyelmet arra, hogy a mélylélektan szóösszetételben a „mély”-nek időbeli értelme is van: az emberi lélek mélységei – ahogyan szimbólumai által megnyilatkozik – egy másfajta idő dimenzióját nyeri el, melyben a mítosz is otthonos. Ez az úgynevezett ősidő, melyben kialakulnak az élet alapvető törvényei és formái. Szintén ebben a korban látott napvilágot Kerényi Károly és Carl Gustav Jung közösen kiadott könyve, az *Einführung in das Wesen der Mythologie*, melyben a pszichológia szót már sokszor behelyettesítik az „individuálmítológia” kifejezéssel. A személyes lét mitologikus jellegét erősíti a költő a görög-római mitológiából, de főleg a *Gilgames-eposz*ból vett párhuzamokkal. Mitologikus jellegre utal, az egész művet meghatározó ihlet jelképe, a tücsökzene motívuma. A tücsökzene a térbeli mindenséget jelenítette meg, az ősi jeleket, a naprendszeret összekötő vágyat. A költő szerint a szünet nélkül zengő rovarok szíve isteni lényeket nyer, mivel ebben a létnek hatalmas földöntúli mánora él. Az érrendszer működésének képzetét keltő, lüktető hangzás a tücskök sok-sok generációját idézi meg, melyek egymás utáni léte fogja át az ő életét, s a megidézés által jelene és múltja eleve már más távlatba kerül. A költő egész élete együtt zeng a tücsökzenével, s így abban egy másik tücsökzene szólal meg, ugyanúgy, ahogy majd az idő megnyílik a mitikus emlékezetnek, melyben megszűnnek a mindennapi idő perspektivikus torzulásai, melyben együtt él a távoli és a megérinthetően közeli. Együtt látja élete helyszíneit, s az átélt események is egyetlen harmóniában kapcsolódnak össze. Ott van előtte a lehetőség, hogy átlépjen az egyén és a mindenség közötti nagy és ősi érzett ellentétben. A *Nyitányban* a tücsökzene mitikussá nemesített motívuma teszi egyben a következő, a gyermekkort megidéző részt kozmogénikus jellegűvé.

Kabdebó Lóránt a mű alapihletét vizsgálva, az életrajznak és az ontológiai igénynek a kettősségéből indult ki.⁴⁸ A kettő egymáshoz való viszonyát a mitológikus jelleg határozza meg. Minden mítosz az ember paradicsomi állapotát, egy ősi egység állapotának emlékét is őrzi, s ehhez az emlékhöz igazodik minden. Ebben a személyes mitológiában a „Szép volt, isten volt, Egy Volt a Világ” kezdetű kilencedik vers idézi meg ezt az ősi egységet a legteljesebben. Ez az egység vagy idill nem pusztán a személyes életrajznak a gyermekkort jellemző állapota, melybe visszavágyunk, melynek nosztalgija áthatja például családi életünket, hanem a személyes lét meghatározója, a gondolkodás és a karakter alkotórésze. Az emberi élet e műben megismétli a mitológiák világmagyarázatát. A gyermekori minden egy állapota, az életben valamikor megvalósult tényleges realitás, melynek fényében érthető a jelen sok ezer benyomása, ténye. Az idill tudata nem más, mint a személyes élet ősképe. Ez az idilli állapot jelenik meg a harmincötödik vers záró négy sorában is: „Ünnep volt (s néha egy kis félelem) / az egész ház... Tér, idő, végtelen / éj-nap folyton köröttem suhogott: / fekete árnyak, fehér angyalok.” Az egységben, a paradicsomi állapotban a nap- vagy az évszakok váltakozása sem az elmúlást jelenítik meg, hanem ahogy Kabdebó Lóránt mondta: „...a mosolygó »rendet« testesítik meg. [...] Ebben, az így a tér és idő változásainak kitett létezésből kiemelt részletben tart seregszemlét a költő az élet alap-tényei között.”⁴⁹ Az *Egy Volt a Világ* sorait majd keserűen idézi vissza a *Szétbullott világ* verse. A gyermekkori boldog öntudatlanság sorait idézi fel, ellentétükre forgatván ki őket. A 229. vers a Budapestre kerülés, a felnőtté válás időszakához kapcsolódik. A boldog egység tudata ekkor szűnt meg teljesen, amikor már az emléke sem jelent semmit. Az idilli egység a védő, az oltalmazó Isten jelentétének a bizonyosságát is jelenti – az egység elvesztésével elvész az istenélmény. A hit mi-benlétének változásai, majd a hitetlenség különböző fázisai jellemzik egyben az egység megszűnésének folyamatát. A hit elvesztése a visszaemlékezőt reménytelen bizonytalanságba taszítja. A hitetlenség kétségbeesését már korábban is megjelenítette a *Harc az ünnepért* kötetében közölt *A hitetlen büntetése* című versében. Míg a *Különbéke* korszakáig egyfajta spirituális materializmus volt rá jellemző,⁵⁰ a harmincas évek második felétől, de főképpen a *Tücsökzene* megírásának idején egyfajta vallásos ateizmus. Bár az ateizmus kifejezés is megtévesztő, mert ő nem annyira Isten létét tagadó, mint Isten-hitre képtelen volt, szenvedett tőle, kétségbe ejtette e képtelenség. Kabdebó Lóránt idézi Szabó Lőrincnek egy Szigeti Endréhez írott levelét: „Csakugyan rettenetes dolognak érzem a hitetlenséget; de épp annyira rettenetesnek – mert lehetetlennek – a hitet is. Fiatalon még csak átsegített kétségbeeséseimen valami panteisztikus mámore ennek az egyetlen és édes életnek; de ez egyre kevésbé vigasz, már régóta: személyes istent szeretnék, személyes túlvilági folytatást...”⁵¹ Kereste a csak saját halandóságában bizonyos létezése számára a miértet. A *Tücsökzene* ciklus egyik legtöbbet előforduló szava az Isten. E mitológia vallásosága Isten hiánya köré szerveződött.

A *Tücsökzene* korabeli kritikusan számon kérték a művön a személyes és a történelmi fontosságú események rajzát, mintha a mű teljessége az önéletrajz teljes-

ségének a függvénye volna. A mű igénye azonban más volt, az életút tanulságai-
val, benyomásaival egy általánosabb létmagyarázat. A kritikusok számára önké-
nyesen kiemelt részletek mind-mind a személyes létet kibontó mozzanatok, s ál-
taluk akarja az alkotó a személyes létben megtalálni azt a lényegét, mely által
visszanyerheti szabadságát. Az egyes emlékképek egy közvetett valóságtól nyerik
el értelmüket. Az egyes tények azáltal fontosak vagy lényegtelenek, hogy a
mitológikus igényt meghatározó ihletnek mennyire felelnek meg.

A *Vízöntő* című regénnyel, a később tetralógiává bővülő ciklusának első darab-
jával Kodolányi János új alkotói korszaka kezdődött el.⁵² Az 1945 után meg-
születő műveket meghatározó világnézet azonban már régebben formálódott
benn. A Várkonyi Nándor *Sziriat oszlopai* című művével való találkozás idején
már foglalkoztatta a prehisztorikus idők Isten-, világ- és emberképe: „Meg kell
értenünk, hogy ez a bölcső oly monumentális, sok tekintetben megmagyarázha-
tatlan méretű, színezetű, eszmei tartalmú kultúra, amihez képest mai kultúréle-
tünk csak elsenyvedt, kiszikkadt, tüdővésztes pepecselés... A fejlődéstudomány
tanúi vagyunk. Egyre több terv és bizonyíték szól amellett, hogy az
ember önálló fajta, hogy bár az állati alakok típusára teremtődött, lényegesen el-
üt tőlük abban, hogy »vallásos lény«, s az Isten-élményt eredetével hozta magá-
val, mint minden más fajtól megkülönböztethető tulajdonságot...”⁵³ Ez az alap-
állítás, amely meghatározta gondolkodásának fő kérdését: mi az ember helye a
világegyetemben. Vizsgálódásainak legfontosabb tárgya a mítosz, az ember szim-
bólumteremtő képességének megnyilatkozása. Kodolányi kizárólagossá tette a
kultúrában: ami nélkül az ember nem lehet meg, ami az ember normális, teljes
értékű állapotának, a társadalommal, a természettel, a kozmosszal, a transzcen-
denciával való ideális kapcsolatának az emlékét őrzi. Mint ahogy a *Zárt tárgyalás*
című, a kor uralkodó eszméit élesen kritizáló, didaktikus dialógusában is kijelen-
tette, az ember antropológiai lényege a transzcendenciával való kapcsolat.⁵⁴ A je-
len válságai vagy inkább válsága ennek a kapcsolatnak a megszakadásával magya-
rázható. Kodolányi a valóság megértéséhez szükséges kérdéseket vallásos módon
tette fel, annak ellenére, hogy gondolkozása nem egyetlen vallás tantételeinek
keretében mozgott.

Regénye egy civilizáció kultúrájának kiüresedését, értékrendjének elanyagia-
sodását, a saját maga megidézte és az egyre közeledő fenyegetettséggel szemben
tett hiábavaló erőfeszítéseit, hatalmas áldozatait és e civilizáció katasztrófáját
mutatja be. Utnapistim, az államalapító bölcs miután Simetánnal, a csillagással
együtt felfedezte a fenyegető kozmikus katasztrófa közeledtét, a hatalomról, a
csak birtoklást szolgáló tudásról, az erőszakról való lemondást hirdeti. De hiába-
valóan, mivel a civilizáció uralkodó szemléletének torzulása lehetetlenné teszi a
proféciák befogadását.

A *Vízöntő*vel kapcsolatban is hangsúlyozni kell Tüskés Tibor megállapítását:
„... az élettények és a művek között itt szorosabb a kapocs, mint másoknál. Regé-
nyei és drámái egy folyamatosan írt, áttételes önéletrajz részei...”⁵⁵ A regény a
Gilgames-eposz terében és idejében játszódik, de az egyes eseményekben az akko-

ri közelmúlt eseményeire ismerni rá. A mű cselekménye, a vízözön előtti lét képe láthatóan a közelmúlt egyetemesen tragikus élményéből nyerte valóságtartalmát. A *Vízöntőt*, illetve a majd 1949 nyarán befejezett *Új ég, új föld* című regényét elemezve írta Csűrös Miklós: „A két műben testet öltő kétfajta világ közé úgy ékelődik be a vízözön története, ahogyan Kodolányi és nemzedéke életét a háború osztja merőben két különböző szakaszra.”⁵⁶ A vízözön mítoszának a megidézésével, ennek a kultúrákban fellelhető emlékeit feleltette meg a jelenkori tragikus történésekkel, így a közelmúlt eseményeinek a mindennapoktól még el nem vált emlékei kozmikus dimenziót nyertek, maguk is szimbólumokká váltak, a mű révén a mítosz részeivé. A regény szükségszerűen játszódik egy szimbolikus térben. A szimbólum által lehet a földi létező és az abszolút létező között a kapcsolatot megteremteni. Vagy ahogy korábban a *Márai és a kultúra* című tanulmányában kifejtette: a szimbólum által kapcsolódhatunk a transzcendenciához, illetve a kapcsolódásnak, a szimbólumnak a rendszere maga a kultúra.⁵⁷ A mítosz az aranykor, a paradicsomi állapot, az idill emléket őrzi. A regény úgy ad választ a jelen problémáira, hogy megmutatja, a jelen tényei hol helyezkednek el a mítosz által képviselt aranykori tudat koordináta-rendszerében.

A *Tücsökzene*, ahogy Kabdebó Lóránt írta: „minden mozzanatában állandóan, folyamatosan az emberi létezés értelmére, az embernek a természetben elfoglalt helyére és a másik emberhez fűződő társas viszonyára kérdez rá.” Idézte a mű első kiadásának fülszövegét: „A holdfényes éjszakában ugyanis újra megrendített az örök nagy ellentét az egyén és a mindenség között, a külvilág zengő önfeléd boldogsága és a magam nyughatatlansága között.”⁵⁸ Az egyéni történet részletei, a valóság személyessé lényegült mozzanatai, az életrajz erővonalai – ezek elmélkedésének tárgyai, s ezekkel a meditációkkal nyílt ihlete a világra, hogy beteljesítse az ellentétet az egyén és a külvilág között. Kodolányinál az egyén és a külvilág egymásnak feltételei, és nem ellentétek. „Nem történelmet, hanem történetet írok, méghozzá egy lélek vagy pontosabban a lélek történetét” – írta a *Vízöntő* folytatásának szánt regényének, az *Új ég, új föld* megírása előtt. Szabó Lőrinc mitológiájának kerete az egyéni, a független, s a függetlenségében kiszolgáltatott sors. Kodolányi mitológiájának kerete a szimbolikussá táguló jelenkori idő és tér.

Kodolányi János művének, a *Vízöntő*nek fő forrása többek közt maga a *Gilgames-eposz* tizenkét táblás, klasszikus új-asszír formája, illetve annak tizenegyedik táblája; itt mondja el Utnapistim a vízözön és az abból való menekülése történetét. A eposz teljes feldolgozását majd az *Új ég, új föld*ben végzi el. Gilgames személye is összeköti a *Tücsökzenét* a *Vízöntő*vel, s még inkább annak folytatásával. A *Gilgames-eposz* cselekményének részletei, motívumai többször szerepelnek Szabó Lőrinc művében, azon a helyen, ahol tizenhét-tizennyolc éves korát idézi fel. (213. *Gilgames és barbárjai*, 215. *Szentírások népköltészete*, 216. *Enkidu üzenete*, 217. *Sivatagban*, 219. *A halál tengere*.) Az eposzsal való találkozására így emlékezett vissza: „D. Katótól kölcsönkaptam Burckhardt fordításában az Insel-Bücherei egyik számát, amire őt a bátyjai figyelmeztették. Ez a *Gilgames-eposz* prózai for-

dítása volt; az összetört kujundzsiki asszír-babiloni cserépkönyvtár hiányzó töredékeit valószínűség szerint és kitűnő érzékkel kiegészítette a fordító. A mű óriási hatással volt rám. Nagyobbal, mint Homérosz és Szophoklész. Ez elárulhatta volna már, hogy kultúrám vékony bőre alatt milyen barbár ösztönök, rokonszenvek laktak. Évtizedek múlva, sőt ma is kedvenc olvasmányom a *Gilgames*.⁵⁹ A 213. versben Enkidu és az Istar-papnő történetével jelenítette meg, hogyan múlik el az érzéki vágyak első beteljesülésével az a gyermekkorból még megőrzött, védett, a valósággal még más minőségű kapcsolatot megélő állapot, s hogyan lesz magányos és kiszolgáltatott. Gilgames és Enkidu a költő énjének két részét szimbolizálja; Gilgames, a kulturáltságot, a civilizáltságot, a tudást, Enkidu a nyers ösztönöket, a megszelídíthetetlen barbárságot. Enkidu halálával lett szerinte Gilgames „töprengő az uralkodásról és a tettek vágyáról lemondó vándor, aki az élet filozófikus megoldását keresi”.⁶⁰ Gilgames Enkidu halála utáni sorsában saját felnőtté válásával kapcsolatosan talált párhuzamot. „Mint 17-18 éves koromban, a versek írásakor (és közben húsz-harminc éven át számtalanszor) átéltem ezeket a nagy jelképeket, úgy beszélék róluk, mint életem belső titkos történetéről.”⁶¹ A mű vallásosan nyers képzeletét, e képzeletben megjelenő világmagyarázatot alapvetőbbnek tartotta, s amiért kötődött hozzá, hogy úgy volt valóságos, hogy nem kellett hinnie, úgymond érdek nélkülien szólt hozzá. Az archaikus műhöz való viszonyáról legtisztábban a 215., a *Szentírások népköltészete* című versben vallott: „Valahogy az egész, / ahogy én, még emberelőtti volt, / s hangjában oly szörnyű-fekete-zord, / mint egy még régibb s nem-szent biblia. / Az is volt, ősök ősenek szava.” A vershez fűzött kommentárjában ezt mondja: „Sok sötétségem zűrzavarom és idomtalan ösztönöm boldogan társult harmóniátlanságával.”⁶²

Szabó Lőrinc még ugyanezzel a 215. verssel kapcsolatban mesélte el: „Féltékeny fájdalom fogott el 1946-ban, ’47-ben, amikor Kodolányi barátomnak a *Vízöntő*-je megjelent: bosszantott, hogy ő egészen másképp nézte a Gilgames-ügyet, és hogy tulajdonképpen elsikkasztotta (az özönvíz kivételével) belőle a sok-sok szimbólumot.”⁶³ (A regény 1946-ban íródott, és 1948-ban jelent meg.) Kodolányi a *Gilgames-eposz*ból valóban csak a XI. tábla özönvízről szóló betétjét használta fel a *Vízöntő*-ben. Forrásaival szembeni szuverenitását bizonyítja, hogy Gilgamest szerepelteti a regényben, mert a hős gyermek- és ifjúkorának a vízözön előtti korba helyezése saját művészi elképzelése szerint való. Az antedatálás miértjéről írta Csűrös Miklós: „Ezáltal Gilgames az előző fejlődési fokozat, a letűnő nagy kultúra beavatottjaként lép át az új világba, az ide is, oda is vagy ide se, oda se tartozás, az átmenetiség gyötrelme és többlete ezért válhat jellemének és sorsának [...] kulcsává.”⁶⁴ Gilgames alakjának, sorsának megrajzolásával saját nemzedéke sorsáról és kétségeiről is szólhatott. Maga a mű címe is, a *Vízöntő* – mely az asztrológiai világszemléletre vonatkozó utalás – a jelenkor és mítosz párhuzamát hangsúlyozza. Az asztrológiai hagyomány a precessziós Nap útját (Nagy Napév) világekorszakokkal hozza kapcsolatba. Az egyes világekorszakok (világhónapok) nevét és jellegét az határozza meg, hogy a Tavaszpont (az a pont, ahova

a Nap a tavaszi napéjegyenlőség idején mutat) melyik állatövi csillagképben van. Egyes számítások szerint 1950 vagy 1960 táján a Halak korszakából a Vízöntő korszakába jutunk el. Egy olyan korszakba, mely nevében is megidézi a vízözön mítoszát. A *Gilgames-eposz* többi elemét, szimbólumát, melyeket Szabó Lőrinc számon kért a *Vízöntőn*, Kodolányi felhasználta később az *Új ég, új föld* megírásakor. Szabó Lőrinc feltehetően nem olvasta az eposzhoz kapcsolódó második művet, bár jelezte, hogy szeretné mielőbb látni.⁶⁵ Később, már a *Vers és valóság* visszaemlékezéseinek az idején e mű meglétéről is megfélekedezhetett, különben az említett hiányosságokat nem kérte volna számon utólag a *Vízöntőn*. Az *Új ég, új föld* Szabó Lőrinc életében kéziratban maradt, majd csak halála után egy évvel jelent meg.

A közelmúlt konkrét eseményeinek a műbe emelésén, a jelenhez kapcsolódó utalásokon, az analógiákon, párhuzamokon, a mű jelentésén túl áttételesen ön-életrajzi jellegűvé teszi a *Vízöntőt* az a tény is, hogy a regény több alakjának modellje Kodolányi kortársa volt. Író társai közül Márai Sándort ábrázolta Gubbu bu figurájában, Németh Lászlót Namzi alakjában. Barátait is megörökítette. Úr-Ba'u modellje Várkonyi Nándor volt, és Hétilé, a nagyfejű, nagyszájú, rémült szemű óriásé, a költőé, aki egy szeretett asszonyhoz intézi forró éjszakákról szóló dalait, maga Szabó Lőrinc. Hétil így jelenik meg a regényben: „...máris szavalni kezdett [...] szép nagy száján édesen gördültek ki a kerek szavak, mint a gyöngyök, ujjaival minduntalan a haját gereblyézte, mert makacsul hullt. – Az Istár-miszteriumban fogják énekelni – mondta a végén, szokatlanul sötét arca boldogságtól ragyogott.”⁶⁶ Hétil ábrázolása közvetve több mindent elárul Kodolányinak Szabó Lőrinchez fűződő kapcsolatáról, arról, hogyan ítélte meg barátját. A regénybeli Hétilnek az előző uralkodóhoz fűződő barátsága miatt mellőztetés és megaláztatás lett a sorsa. A háború és az uralkodóváltás után, egy beszélgetés során Utnapistim figyelmezteti: ne tiltakozzék a végzet ellen, ha békével fogadja, visszaad mindent. E jelenet megírásakor Kodolányi talán egy olyan beszélgetésre emlékezett, amilyent naplójában is megörökített. Szembeötlő, hogy Szabó Lőrinc háború utáni helyzetét, lelkiállapotát ábrázolta Hétil sorsában. Hétil elutasítja az Utnapistim által felajánlott szövetségben való részvételt. Ez a szövetség lenne hivatott rábírnai az embereket Anu, az ég istene, a legfőbb hatalom istenének követésére. Nem fogadja el Utnapistim nézetét, jövődőlését, nem hajlandó megtagadni az emberiség új rendjét, az értelem uralmát, nem hajlandó tudomásul venni az emberi fejlődésről szóló tanítás csődjét. Mikor a közelgő katasztrófáról hall, először kétségbe esik, magát és családját siratja, majd elkezd kételkedni a fenyegetettség valóságában, hogy nem sokkal később e kétségben is kételkedjék, s ugyanakkor mégis menteni igyekszik magát. Nem fogadja el az Utnapistim hirdette szellemi megújulásnak külsőleg passzív állapotát. Kételkedésével együtt jár az állandó cselekvés kényszere, mert nincs meg benne a belátás. Hétil meghozza ugyan az áldozatot Istárnak, a termékenység, a testi szerelem, a háború és a viszály központi istenségének, de nem hajlandó meghozni az áldozatot Anunak, mely szükséges az isteni rendhez kapcsolódó aranykori

szövetség helyreállításához. Hétil gondolkodását jellemzi Simetánhoz, a csillagászhoz való viszonya, akit csodált, amiért ismeri a végső titkokat, amelyekre a világ szerkezete épül, mert bár mindent elkövetett, e végső igazságok korlátai előtt ő megtorpant. Ide kívánczik a fenti Russell-idézet: „A valók világa változatlan, merev, exakt, a matematikus, a logikus, a metafizikai rendszerépítő gyönyörűsége, valamint mindazoké, akik a tökéletességet az életnél többre becsülik.” Ez az, ami Hétil, illetve Szabó Lőrinc számára idegen. Számára a létezés világa nem meghatározható. Az ember valóságlátása az érzések, az érzéki tapasztalatok katalógusával törekedhet a teljességre. A létező csak minden egymással ellentétes gondolat által idézhető meg. Ami rossz, az pedig a személyes tapasztalatom szerint rossz, ami jó, a személyes tapasztalat által az.

A modell és a regényalak azonosságáról természetesen csak feltételesen, erős megszorításokkal beszélhetünk, de az arckép, ha helyenként torzan is, ha homályosan is, tükre Szabó Lőrinc és Kodolányi János ellentmondásokkal, feszültségekkel terhes barátságának. A Hétil-ábrázolatból kiderül, hogy Kodolányi Szabó Lőrincet érzéketlennek tartotta bizonyos transzcendens tartalmak elismerésére. A költő – széksziséből következően – nem fogadott el irracionálisnak látszó, csak vallásosan megközelíthető összefüggéseket. Hétil, akárcsak Szabó Lőrinc, képtelen megtenni a hit irányába történő fordulatot. Részben úgy jelenítette meg Hétilt, amilyenek Szabó Lőrinc is ábrázolta önmagát a *Hitetlenség büntetése* című versében. Olyanvalakinek, aki portól porig tartó földi létét kilátástalanul szájalmasnak érzi, miközben emészti saját isteni tehetségének tudata, az afelett érzett gög. Megvan benne a transzcendens lény, a transzcendens tér iránti vágy, de hiányzik belőle a hit, mellyel a vágy valósággá válna. Kétségbeesése ebből ered. Ezért egész élete összenő a halállal. Szavait, cselekedeteit a félelem jellemzi. Hiába a gondolat, a képzelet gazdagsága, ha mindez az elmúlással elveszíti értékét és lényegét, s ugyanakkor a képzelet által teremtett magasabb valóság hit nélkül megalázó számára. Hétil sorsában, Hétil szavaiban Kodolányi Szabó Lőrincel szembeni várakozásai és e várakozások szülte csalódásai, ki nem mondott és kimondottan visszhangtalanul maradt vagy félreértett mondatai, vádjai fogalmazódtak újra. Az ábrázolásban azonban érzékeltetni a tehetség iránti csodálatát.

A regényben elragadtatással, helyenként azonban kíméletlenül szólt a költőről: „És mégis... Ma már tudjuk, hogy az a néhány szent dal, ami ebből a vízőzön előtti időből kőbe vésve fönmaradt, a szegény, a mellőzött, a megalázott, a kétségbeesett Hétiltől származik. Édes sorok, zengő szavak, nehéz pompájú jelzők, izzó szerelmi szenvedély... Hová lettek Szurippak dédelgetett koszorús költői? Eridué? Hol vannak Aztlán rézszlopai, s rajtuk az istennők szépségét, jóságát, termékenységét magasztaló örök szavak?” „Hétil csak azt napra gondolt: egy kis elismerésre, néhány mina ezüstre... S mégis az örökkévalóságnak írt! Ezüstöt pedig nem látott.” „Mert ugyan ki fakadt volna rajta kívül oly keserű panaszra, oly szárnyaló csüggedésre ki lett volna képes, mint Hétil? Ki járt oly reménykedve Samas Lamasszinál s más barátainál, ki baktatott aztán oly letörten, nagy száját sírásra torzítva, kezét dühösen ökölbe facsarva, szemébe lógó hajjal, lent a mély-

ségben, ahol már a semmi is hegyorom? Ki keringélt a városban céltalanul, meg-megállva a templom lépcsőjén, s a fölfelé igyekvő ifjú nők szoknyája alá lesve, a sarki jogtudósoknak kétségbeesett fogas kérdéseket föltéve, a faedényárusokat megállítva, s áruikat fitymálva? Ki átkozhatta meg Utnapistimot, Úr-Ba'út, Gubbubut, Samas-Lamasszit oly fenségesen, oly aljasul, oly kutyának szánt indulattal? Csak Hétil. – Ha abból az elsüllyedt korból ezrével maradtak volna fenn költemények, ha múzeumaink telve volnának Aztlán rézoszlopaival, Csics-en Ica, Kaba, Uszmal, Akke, Icamal, Tikul, Szajil teleírott köveivel, Ofir, Zimbabwe s más elsüllyedt birodalmak emlékeivel, e sok ezer mű között is első pillantásra fölismerhetnők Hétil költeményét, amelyben romolhatatlan szavakkal írta meg a világ forgásáról alkotott véleményét, s örökített meg olyan pillanatot, amely, bár régóta elröppent már az égitestek sugarain, mégis kőnél szilárdabban örökké megmarad! – Holott Hétil csak megállt a halpiacon, s morgó ajkára alig figyelve, fogalmazott meg egy röpke, igen-igen keserű pillanatot.”⁶⁷

Kodolányi Júlia így emlékszik vissza arra, hogyan fogadta Szabó Lőrinc a regény megjelenését: „A *Vízözönt* megjelenése után, 1948-ban, egyvégtében olvastam el, éjszakáját is rászánva. Másnap délután beállított pasaréti lakásunkra egy bekeretezett színes levelezőlappal. A képen a babiloni Istár-kapu látható. Néhány sort írt alá, hozott magával képakasztó szöveget, kalapácsot, s felakasztotta apám fekhelye fölé.”⁶⁸

4.

1949-et követően barátságuk története levelezésük és évenkénti egy-két személyes találkozásuk története. „Távolságok egyfelől a lélek mértékétől függenek, másfelől az utak állapotától” – írta Kodolányi *Új ég, új föld* című regényében. A lélek mértékét meghatározhatta a sorsnak a történelemhez való viszonya, annak kiszámíthatatlan változása, a közelgő öregség, az alkotó munkába zártság, a barátságnak egy más minősége, betegség és félelem, a félelemben érzett magány. Életük eseményeiben tevőlegesen már nem társak ezután, távolról figyelhették csak egymást. A zavartalan együttlétek idillje már ritkán adatott meg, és ennek hiányát említette is Szabó Lőrinc pár nappal halála előtt.

Mindketten igen széles körű és sűrű levelezést folytattak. Levelezésük hozzáférhető része is több vaskos kötetet tenne ki mindkettejük életművében, s bennük jelentős részt tesznek ki az egymásnak írt levelek. Nem pusztán csak mennyiségét tekintve, hanem abban a tekintetben is, hogy mi mindenről vallanak episztoláikban. Kodolányi leveleit életművébe szervesen tartozónak értékelte. Kiszorulván az irodalmi életből, ez a műfaj egyre fontosabb lett számára. Mivel mindig is megvolt benne az aktualitásokra való közvetlen reagálás írói igénye, 1946-tól, amikortól is már nem közöltek tőle publicisztikát, mondhatni éppen a levélírás őrizte meg a publicista, az esszéíró alkotót. Levelei nagy részére jellemző a gazdag gondolati tartalom és az irodalmi és művészi igényesség. Életében való jelentőségét így jellemezte: „Terjedelmes, érdekes a levelezésem, egyet-

len kapcsolat a világgal.” Szabó Lőrinc fontosnak tartott minden életével, munkásságával kapcsolatos tényt. Tisztában volt világirodalmi rangjával, és ezért lehetett számára lényeges egy vele kapcsolatos dokumentum, ezért volt szükséges, hogy fennmaradjon egy órá vonatkozó tény, esemény emléke akár egy levélbéli közlés által, hogy megmaradjanak a számára valamilyen okból fontos tárgyak, legyen az akár egy villamosjegy. Ezt az élete minden apró mozzanatának kijáró tiszteletet áthagyományozta családjára. Ez a tisztelet, ez a kultikus emlékezet őrizte meg halála után negyven évvel is íróasztalát abban az állapotban, amelyben akkor volt, mikor ő utójára felállt mellőle, könyveit dolgozószobájába polcain abban a sorrendben, ahogyan ő helyezte el. Saját létezéséről való tudata igyekezett magába foglalni minden gondolatot és minden érzést, minden érzéki adatot, minden fizikai tárgyat, mindent, ami jó lehet és rossz, mindent, ami különbséget tesz az élet, a személyes élet és a környező világ értékében, s ebből igyekezett mind többet átmenteni az utókor emlékezetének hamis öröklétébe. És utókora engedelmes volt ebben a tekintetben. Kevés alkotónk élete, munkássága dokumentálható ilyen gazdagon, mint Szabó Lőrincé. S részben ezért kevésnek oly titokzatos az életútja még most is – vagy az idővel egyre inkább –, mint az övé. A *Tücsökzenében* így búcsúzott: „...hogy üres a vég s mind hiú a gyász: / Jaj nincs holnap! Jaj nincs feltámadás.” Ő, aki nem hitt a túlvilági létben, a föltámadásban, arra törekedett, hogy a lehető leghitelesebb és legteljesebb kép maradjon fenn életéről. Kodolányi Jánoshoz írott egyik leveléből kiderül, hogy olykor a vele készült interjúk menetét is meghatározta.⁶⁹ Monográfusa, Kabdebó Lóránt szerint: „A költő majd minden korszakából, majd minden jelentős tevékenységéről találhatunk beszámolókat...”⁷⁰ Leveleit olvashatjuk egy meg nem írt életrajz részleteiként. Meghatározó részét azonban nem tekinthetjük úgymond „irodalmi” leveleknek, nem volt benne erre való törekvés, inkább beszámolók, tényyszerűség jellemzi őket. Életének egyes szakaszaiban naplót is vezetett, bár ez nem volt jellemző rá; idegen volt tőle a folyamatos naplóiíráshoz szükséges rendszeresség. Ezt a szerepet a levélírás töltötte be. Maradtak utána visszaemlékezések, de ezekben sem törekedett értékelésre, és mentes volt akkori helyzetének, szemléletének befolyásától. Ezek a kései, lediktált, titokzatos utóéletű memoárok egy-egy homályban maradt, ugyanakkor számára fontos történés, kapcsolat emlékének megőrkítésére szolgáltak, vagy versei keletkezésének körülményeiről beszélt bennük, sokszor egy fénykép könyörtelenül hideg tárgyyszerűségével, pontosságával s ugyanakkor önkínzó őszinteséggel.

A két barát közötti levelezés a költő életének utolsó évtizedében 1948 nyarától válik rendszeressé. Ennek az évnak a nagy részét már Balatonakarattyán töltötték. Ezt megelőzően egymásnak csak alkalmyszerűen írtak, nem alakult ki közöttük – időszakokra sem – folyamatos levélváltás. Otthonaik közelsége, azonos írói, baráti körbe tartozásuk, a közös újságírói lét, a közös munkahely általában biztosította számukra a személyes érintkezés mindennapi lehetőségét.

Kodolányi erősebben határozta meg levelezésük jellegét, rendszerességének is elsősorban ő volt a letéteményese, s érdeklődése, véleménye valamennyire befo-

lyásolta is azt, hogy miről is számolt be barátja. A szellemi dolgok említésének igénye is elsősorban Kodolányit jellemzi. „...tudod mégis csak jólesnék olykor másról is beszélni Veled, mint a kenyérkereset, a pénz bajok s efféle ostobaságok milliom év óta megismétlődő s mindig egyforma nyavajáiról.”⁷¹ Szabó Lőrinc leveleiben csak sietős rövidséggel történik említés általánosabb kérdésekről, mint ha ezeket nem tartotta volna érdemesnek túlbeszélni egy levélben. Ugyanakkor megfigyelhető a költőnél egyfajta óvatosság, úgy látszik, ki akart térni bizonyos kérdések tárgyalásától. Mindketten otthonosak a másik gondolkodásának, érzéseinek közegében. Szabó Lőrinc írta: „...mi úgyse szoktunk olyasmit kérdezni egymástól, amire szinte előre ne tudnók egymás feleletét.”⁷² Ez az otthonosság-érzés feltételezi az őszinteséget. Az őszinteség, az egyetlen mód, ahogyan szóltak és szólhattak egymáshoz. Ha van is életüknek több olyan momentum, amelyet elhallgattak egymás elől, ezek már nem zavarták meg ezt az őszinteséget. Barátságuk rekonstruálható soraikból. Akár levélregényként olvashatjuk ennek a majd egy évtizednek a levelezését, mely tisztán mutatja be két olyannyira eltérő sors drámai együttélését.

1948. június 2-át megelőzően Kodolányi János hagyatékában csak tizenegy levelet találunk Szabó Lőrinctől, Szabó Lőrinc hagyatékának hozzáférhető részében pedig tizennégyet Kodolányitól. Ezek közül egyikük levelének tartalma sem utal egy másik általunk ismert levélre. Az 1948 júniusa és Szabó Lőrinc halála közötti időszakból százharminc levelet ismerünk.⁷³

Kettejük folyamatos levélváltásának kezdetekor, 1948 nyarán töltött Kodolányi évek óta huzamosabb időt Akarattyán. 1945-ben, a harcok megszűntével az akarattyai házat önkényesen elfoglalta egy család, így azt két évig a családdal közösen voltak kénytelenek használni Kodolányiék. Az önkényesen ott lakók távozása után egy régi napszámosuk költözött oda védelemül a betolakodókkal szemben, és lakott ott egy évig. A ház számukra 1948 nyarán vált először üressé. Kodolányi itt is tartózkodott az év késő őszeig. A következő év októberében feleségével és leányával együtt kiűrtette pasaréti otthonukat, és mindenükkel a Balaton-parti településre költöztek.

Négy évig tartott az a folyamat, mely Kodolányi Jánosnak az irodalmi életből való teljes száműzéséhez vezetett. 1945-tel kezdődően a sajtóban sorozatos támadások érték, publikációs lehetőségei alig voltak. 1945–46 fordulóján a Hamza András szerkesztette *Független Ifjúság*ban jelentek meg cikkei, s ezek közül több sajtópolémiát is okozott. 1946 februárja után e lapban sem találkozni nevével. Publicisztikát ezt követően nem írt életében. A *Válasz* és a *Sorsunk* közölte a *Vízöntő* részleteit, 1946 és 1948 között öt alkalommal; s egy egyfelvonásos komédiája, illetve egy rövid írása látott még ezenkívül napvilágot. Elszigetelődött a népi írók táborán, a *Válasz* írói körén belül is. Regényének könyv alakban való megjelenése után még másfél évig létezett a *Válasz*, de kritikát vagy akár ismertetést nem közölt a műről. Míg Kodolányi János műveit korábban élénk sajtóvisszhang kísérte, e művének megjelenését csak három rövid recenzióval vette tudomásul a kritikai élet. 1945. április 18-án kénytelen volt felmondani a szerző-

dését kiadójaival, az Athenaeummal, mivel az nem tett eleget a korábban szerződésben foglaltaknak, nem küldte el megállapított jövedelmét, de erre a felmondásra is csak az év decemberében kapott elfogadó választ.⁷⁴ Későbbi szerződéseit is, melyeket Püski Sándorral vagy a Misztótfalusi kiadóval kötött, felbontották, csak Szöllőssy Árpád volt az, aki vállalta regényének kiadását. Szabó Lőrinnel közös levelezésükben többször is előfordul a *Vízöntő* kiadója, a könyv forgalmazásának problémája. Kodolányi János a könyv terjesztését jórészt magára kényyszerült vállalni, s ebben barátai – többek között maga Szabó Lőrinc is – a segítségére voltak.⁷⁵

1946 februárjában részben a támadások elől, részben, hogy az alkotáshoz szükséges nyugalmat biztosítsa, Pécsre ment. Először Várkonyi Nándorhoz költözött, majd Kanyar József, a Parasztpárt pécsi napilapjának szerkesztője hívta magához. Pécsen is több, számára megalázó helyzetet kellett elviselnie. Várkonyi írta: „Május elején Kanyarékhoz költözött, és tovább merült, nem éppen rózsás hangulatban. Ugyanis országos kultúrhetet ültünk Pécsen, az összes épkezláb író részvételével, ám a kegyvesztett János kivételével.”⁷⁶ Mikor a Batsányi János Társaságba felvételét kérte, többen is ellene szavaztak. Történtek azonban kísérletek helyzetének javítására is. Ezekről beszámolt levelezésében. 1946 nyarán írta: „Haraszi a K. M. P. megbízásából felkeresett, s Illyés jelenlétében kifejtette, hogy el kell foglalnom az irodalomban régi pozícióm. Módotkat ajánlottak. A támadásokat kivédik...”⁷⁷ Pécsi reáliskolai osztálytársának, ifjúkori barátjának, Haraszi Sándornak nem ez volt az egyetlen próbálkozása. Kodolányi 1948. június 3-i Szabó Lőrinnel írott levelében érinti Haraszi egy másik arra vonatkozó kezdeményezését, hogy őt visszasegítse az irodalmi közéletbe. Haraszi Sándor ekkor a *Szabadság* című napilap szerkesztőjeként egy interjú formájú, Zelt Zoltán által megírt nyilatkozatot akart közzétenni Kodolányi nevében, melynek első változatát az író helyben is hagyta, ám Révai József – aki a lap irányítását meghatározó döntéseket valójában hozta – nem engedte publikálni. Olyan változtatásokat igényelt a szövegen, melyeket Kodolányi János nem tudott vállalni. E kísérlet sikertelensége meghatározta az író sorsának elkövetkező szakaszát. Helyzetét az sem könnyítette meg, hogy Harasztin kívül több más volt ifjúkori barátja, munkatársa került befolyásos pozícióba, úgy mint Gereblyés László, Gergely Sándor, Molnár Erik, Horváth Márton. E nyilatkozat kudarcát követően majd hat évig semmit sem publikált. Mivel korábban írói munkája biztosította megélhetését, fizikai állapota, helyzete pedig másfajta munkavállalást nem tett lehetővé, ezután semmilyen jövedelme nem volt. Kodolányi abban a reményben költözött feleségével teljesen Akarattyára, hogy ott a házhoz tartozó kert művelésével megteremtik létfeltételeiket. Ennek a feladatnak a legnagyobb része feleségére hárult, akit leveleiből Tildiként ismerhetünk. Fontos ok volt még, hogy a két otthon fenntartása lehetetlenné vált. A döntést azonban lelki indítékok is árnyalták. Szabó Lőrinnel írt 1949. március 17-i levelében, miután őt a költő egy baráti összejövetelre invitálta: „Azonban annyira kirekesztettek érezném magam az irodalmi, s általában a szellemi életnek még azokról perifériáiról is, ame-

lyekben bátran meghagyhattak volna, hogy már csak a négy fal között érzem magam teljesjogú s értékű embernek, – ha lábamat kihúzómmal mindenfelől sérelmeket várok és érzek. Az ezektől való félelmemet nem tudom legyőzni.” A *Sülyledő világban* pedig ezt írta: „Veszélyes tulajdonságom, hogy néha szakítani akarok életmódommal, s »új életet akarok« kezdeni. Gyakran vágy kínoz, hogy hátat fordítsak megszokott környezetemnek, otthonomnak, foglalkozásomnak...”⁷⁸ Az elköltözéssel teljesebbé tette a belső emigráció egyedüllétét, ugyanakkor elviselhetőbbé a kirekesztettségét. Akarattját – nem sokkal odaköltözésük után, Szabó Lőrincnek ’49 novemberében írott levelében – Tomihoz, Ovidius száműzetésének helyéhez hasonlította, felidézve a Balaton-parti település késő őszi, esős mindennapjainak hangulatát, melynek sivár voltát oly jól ismerte már azelőtt is, hogy háza lett volna ezen a helyen. József Attila Szárszóra utazásakor mondta: „Töltöttetek már huzamosabb időt az őszi Balaton mellett? Tudjátok, mit jelent a balatoni ködös, nyirkos november? Attila megőrül ott... Egyszerűen elviselhetetlen ott egyedül élni. Gondoljátok el, nincs más mint szél, örökkön szemerkélő eső, vigasztalanul pergő akácok, sár és soha át nem melegedő falak. Ilyen helyre csak olyan emberek küldhették a szerencsétlent, akiknek fogalmuk sincs a sivár balatoni késő őszirol.”⁷⁹ Akarattya egyszerre volt az alkotáshoz szükséges közeg, védelem és egyszerre volt börtön számára. Várkonyi Nándornak ezt írta emigrációjáról 1955-ben: „1948 óta ülök itt jóga ülésben, s szoktatom le magam az emberekről s az ő dolgaikról. Úgy is mondhatnánk rab vagyok, aki az eltelt évek folyamán megértette, hogy börtöne védelem is, hathatós védelem.”⁸⁰ Ezek alatt az akarattyai évek alatt készült el élete utolsó és legnagyobb vállalkozása, mitikus tetralógiája, melynek geneziséről Szabó Lőrincsel folytatott levelezéséből is képet kapunk. Tüskés Tibor Kodolányi János írói pályájának a *Vízöntő*-vel kezdődő új korszakát, a befelé fordulás idejének nevezte. A regényciklust meghatározó szemléletéhez illeszkedett a bekövetkezett új fordulat az életútban. A kényszerű életformaváltás személyiségének külső jegeit is meg kellett változtatnia. A korábban intenzív társadalmi életet élő ember, az irodalmi és politikai közéletben aktív szerepet vivő alkotó, akinek – láthatólag – lételeme volt a közvetlen cselekvés az alkotómunka mellett, a negyvenes évek második felétől, de főleg az akarattyai évekkel visszahúzódóvá, szemlélődővé vált. Voltak, akik a változást gőgijével magyarázták: „Kétségtelen, ebben a szakaszban Kodolányi is követett el hibát. Elhárított olyan közvetítőket, akik nem kívántak tőle Canossajárást. Gőgös volt. Várta, hogy érte menjenek.”⁸¹ Lehet, hogy ez is motiválta magatartását, de a változás a személyes és az általánosabb élmények mellett egy szemléleti változásnak, világképe elmélyülésének is következménye, melynek előzményeivel, előjeleivel már háború előtti megnyilatkozásaiban is találkozhatunk, melynek folyamatát leveleit vagy naplóit olvasva is végigkísérhetjük. Szabó Lőrincből, amikor 1948. június 2-án levelet írt Kodolányinak, kikívánczozik: „János, hiányzol! Ti is egy hely voltatok, ahova át lehetett menni. Hiányzol!” Később a Balatonakarattyára költözéssel a nyomor, a nélkülözés évei kezdődtek el a Kodolányi házaspár számára.

A költő hivatalosan 1948. január 1-től az Írószövetség tagja volt. Felvételekor irodalmi működését, személyét megítélő, értékelő sajtóbéli irodalom-közéleti viták rövid időre újra fellobbantak, de a szervezetbe kerülése után nem sokkal ezek is véget értek. Kabdebó Lóránt szerint: „...az Írószövetségbe való felvétele egyrészt a költő politikai állásfoglalását, másrészt az irodalmi életben elfoglalt helyét tükrözte.”⁸² Az 1946-ban újrainduló *Válaszban* művészi törekvései ott-honra találtak. Az egyes számokban nemcsak versei szerepeltek, hanem tanulmányai, kritikái is megjelenhettek, és valamennyire a lap szerkesztési munkájában is részt vett. Kabdebó Lóránt felhívta a figyelmet arra a paradoxonra, mely a költő személyét érintő, 1945 utáni megítélését jellemzi. Eszerint: „korábbi szereplésének értékelése során fogalmazódik meg költői és műfordítói munkásságának méltatása, határozódik meg művészi rangja.”⁸³ A *Tücsökzene* megjelenésével bebizonyította ellenfeleinek is, hogy általa nagy formátumú, egyetemes, világirodalmi igényű költészet szólal meg. Az 1948-as és az azt megelőző évet életében viszonylag kiegyensúlyozottnak tarthatnánk, ha félelmei, betegségei, nem szűnő anyagi problémái nem keserítették volna.

7.

Szabó Lőrinc 1948. június 2-i levelében írta Kodolányi Jánosnak: „Sietek, mint mindig, de előbb lehadarok, ledarálóok egy kis híradást magunkról. A semmiről, ami valaminek látszik; ami csak látszik valaminek.” Ha a két mondatot – mely egyetlen bekezdést alkot –, összekötjük, arra gondolhatunk, hogy szavaival hangot adott örök székepszisének a valóság megismerhetőségét, értelmezhetőségét, lényegének megragadhatóságát, az ítéletalkotás lehetőségét illetően. De konkrétabb jelentés is tulajdonítható a mondatoknak. Érthetjük úgy, hogy sok minden történt vele, de valójában mindez nem különösebben érdekes. A levél csak életjel akar lenni, minden elmesélt történet csak ennek apropója. A második mondat önmagában lehetne helyzetértékelés is. Felidézi távolról megfordítva Rilke többször idézett mondását, hogy a tényektől nem látjuk a valóságot. Ugyanakkor – ha egy villanásra is – a kései olvasó számára felidézi az ötvenes éveknél a világot is, a semmiből megteremtett látszatoknak megfelelő terrorsztikus kényszerét.

A költő ezt a levelét az 1948-as könyvnapon írta. Kedvező hírekről számolt be ekkor. Megjelent az *Örök barátaink II.* műfordítás-gyűjteménye az Egyetemi Nyomda kiadásában, a Rádió egy önálló műsor lehetőségét kínálta fel a *Válasz* körének, így ő is egy nyilvános szereplés lehetőségéhez jutott, a Franklin kiadó jelezte, hogy szeretné megjelentetni a Shakespeare *Szonettek* fordítását újból. Ám e kedvező újságok háttéréről, árnyoldaláról is beszél. Az *Örök barátaink II.* megjelent ugyan, de könyvvárosi forgalomba valójában nem került, csak a könyvbarátok tagságával rendelkezők juthattak hozzá kedvezményesen. Szerepelt ugyan a Rádióban a *Válasz* köre, de hiába szerettek volna tőle csak két verset szavaltatni, Kolozsvári Grandpierre Emilnek, az intézmény irodalmi osztályája vezetőjének

döntése: Szabó Lőrinctől eredetit nem, esetleg műfordítást. A Franklin kiadó hiába szeretne volna megjelentetni a Shakespeare *Szonettek*et, Zádor Anna, a kiadó vezetője tudomására hozta, kérdéses még, hogy a cenzúra engedélyezi-e vagy sem, illetve meglesz-e a nyomtatáshoz szükséges papír vagy sem. Műfordítás-gyűjteményével kapcsolatos kiadói tárgyalásairól mondta: „...még nem látok tisztán, s valahogy érdekemmé vált úgy sejttem, hogy részben most *ne is akarjak!* (Érted? Nem. Ne kérdezz, kár!)” Ha a tényeket nézzük, a hivatalos közléseket vesszük figyelembe, kedvező képünk alakulhat a költő egzisztenciájáról, e tények mögött azonban ott a bizonytalanság, a jövő homályos sejtelme, a félelem, melyben – most hogy a barát elment –, még inkább egyedül van.

A következő év könyvnapján, 1949. június 2-án szintén írt Kodolányinak. Ez az ünnep már más volt, mint az előző évi. „A megafonok fölényesen túldübörögtek a legnagyobb déli lármát is, mindenütt a diadal jegyében zajlott minden, egyeduralkodói fölényben.” Még megvolt a *Válasz*, megjelent Puskin válogatott műveinek kötete, még ez alkalomból díszbeszédet mondott Lukács György a Zeneakadémián, még megvolt Püski Sándor könyvesboltja a Szerb utcában, de ugyanakkor mindez már lényegtelenre vált az új hangzavarban. „Csöndes pontok is akadtak bizonyára, de ilyet útközben nem láttam; fiatal szív mindenesetre mámorossá válhatott volna az örömtől.” Még ebben az évben, november 28-án beszámolt a Kisfaludy Társaság Goethe-matinéjáról, ahol Makkay Margit és Sennyei Vera lépett fel, és a rendezvényen Voinovich Géza elnökölt. A társaság ünnepi üléséről szóló beszámolóját ezekkel a szavakkal fejezte be: „Minden külső ok nélkül az volt az érzésem, hogy az utolsó ülés.” Ezután már csak háromszor ülésezett a Kisfaludy Társaság, és a sors különös szeszélyének tűnik, hogy 1952 júniusáig, ha csak hivatalosan is, de létezett. A levelekben felidézett dolgok, személyek, melyek a múlthoz, a háború előtti évekhez kötődtek, intézmények, folyóiratok, kiadók, a Kisfaludy Társaság, rendezvények és ünnepi beszédek, nevek, színészcsillagok már oly élettelennek látszanak ekkor, mint azok a már halott emlékek, melyek a Kodolányi regényében megjelenített, vízőzön utáni tenger elcsúszott felszínén lebegnek. A *Vízöntő* utolsó lapjain olvasható: „Kezdődött, az új Világteremtés.” „Ami eddig alul volt, felülkerül. És ami eddig felül volt alul fog kerülni.”⁸⁴ Személyes mozzanatait figyelhetjük meg leveleikben ennek az új Világteremtésnek, mely számukra kezdetben mellőzést, megaláztatást, egzisztenciális válságot okozott, melyet idegenkedve és félelemmel fogadtak, Kodolányi néha elkeseredett kárörömmel. „Hát kellett ennek a népnek is a traktor, amin éjjel-nappal inaszakadtáig döcögtesse magát, a közös munka, sok veszekedése, áskálódása, forró gyűlölködése, s végül az indulatok keserves legyőzése a józan ész parancsára, kell mindenféle verseny és norma, kell, hogy a pohos tisztviselőosztály, amely hajdan kilenckor sétált be a hivatalba, délben nyakába kanyarította a kabátját, s lement a sörözőbe, délután aludt, este kártyázott: a stopperórával mért idő munkakezdetkor, a tanulás, a vizsgázás, a szüntelen remegés kellett! Most olvasnia kell és felelnie belőle! Most tanulnia kell! Most énekelnie és táncolnia kell egy olyan világnak a dallamára, ami eddig csak borzalommal töl-

tötte el, de amit eddig megvizsgálni sem volt hajlandó! Igen, mindez kell, mint ahogy a hangyák ezreinek is bele kell hullaniok a pocsolyába, hogy a többi hangya átmehessen a testükön.”⁸⁵ Kettejüknek és generációjuknak sorsa a *Vízöntő* Gilgamesének sorsa, ahogyan két világ határvonala húzódik keresztül életükön. Szabó Lőrinc *Egy barátnőnk temetésén* című versére emlékezvén írta: „Ez volt az utolsó versem, amely *abban a világban* megjelent.”⁸⁶ Levelezésüket olvasva tanúi lehetünk annak a folyamatnak, hogyan vált saját múltjuk történelemmé, és ők hogyan váltak idegenné saját múltjuk számára a háború által bekövetkezett megosztottság következményeként. Szabó Lőrinc 1948. augusztus 17-i levelét annak a *Magyarország* napilapnak a cégjelzéses levélpapírján írta, melynek mindketten szerkesztőségi munkatársai voltak éveken keresztül. „Véletlen akadtam erre a régi levélpapírra. Meghagyom, rábízom, hogy levágd. Már valóságos muzeális emlék a fejcíme, ugye?” – írta a költő a levélhez fűzött jegyzetében. Kodolányi a Budapesttől való távollét kényszerére így reagált: „Megvallom, nem hiányzik Budapest, alig-alig gondolok rá...”⁸⁷

1949 júniusában a könyvnap alkalmával még a „*Válasz-ék a Szerb utcában egy kis asztalkán lapoztatták a széllel a lap régi példányait*”,⁸⁸ de ezt követően már nem jelent meg a folyóirat, ahogyan nem jelentek meg már a más pártokhoz vagy irodalmi csoportulásokhoz kötődő folyóiratok sem. A *Csillag* ugyanakkor átalakulva az új kulturális politika vezető orgánumává vált. Ebben az időben gyorsult fel az a folyamat, melynek során az irodalmi élet fórumai átszerveződtek. A magyar könyvkiadás tényleges átalakulása 1948-ban kezdődött el az Országos Könyvhivatal megalakulásakor, melyről írt is Kodolányi 1948. augusztus 23-i levelében. Később a Népművelési Minisztérium megalakulása és az Országos Könyvhivatalnak a minisztériumba olvadása teljesebbé tette az irodalom feletti ellenőrzés intézményrendszerét. 1949 nyaratól kezdve a kulturális politika céljait legfőképpen adminisztratív eszközök gyakorlásával törekedett elérni. Sokan börtönbe kerültek – közöttük a levelekben többször szereplő Haraszi Sándor, Horváth Zoltán, Ignotus Pál –, és akiket a törvénytelen perek sorozata személyében kevésbé érintett, azok a publikációs lehetőségek megszűnésében, egzisztenciális ellehetetlenülésben érezkelhették az adminisztratív eszközök érvényesülését. A kulturális politika teljhatalmú irányítója a párt politikai bizottságának tagjaként Révai József volt, akinek Kodolányi János teljes elhallgattatásában játszott szerepét részben megismerhetjük az író Szabó Lőrincnek 1948. június 2-án küldött leveléből.

A korszak – melyben leveleik íródtak – nem a magánlevelezésben megszokott mértékű áttételességgel jelenik meg. Főleg levelezésük első szakaszában – akár egy realista regényben – a személyes, mindennapi történések mellett megjelennek az országos, a politikát, az irodalmi életet meghatározó események, vallomások közelségbe kerülnek ismert vagy ismertnek vélt életutak. Kettejük 1948 utáni sorsát nézve azt hihetnők, hogy Szabó Lőrinc tájékoztatta a világ elől remeteségbe húzódott barátját, ám a helyzet nem egészen ez. Kodolányi az akarattyai viszszavonultság ellenére látogatói és kiterjedt levelezése révén tájékozott volt sok

mindenről, ami a világban történt. Sok esetben ő szolgált hírekkel a fővárosban lakó, élénk társadalmi életet élő költőnek. De míg Kodolányi ilyen jellegű beszámolóit általában csak mint hírek jelennek meg, hisz másodkézből származó információkon alapultak, addig Szabó Lőrinc beszámolóit néhány esetben érzékletesebben idézik meg az őket körülvevő világot. Különösen érdekes a Szabó Pál regénye kapcsán rendezett, többfordulós írószövetségi ülésről való tudósítás, Bajor Gizi temetésének leírása, beszámoló az ÁVH kísérletéről, hogyan próbálták meg kisajátítani azt a villát, melyben a költő lakása is volt. Szabó Lőrinc a történeteket elsősorban saját személyére vonatkoztatva ítélte meg. A környezet csak személyes összefüggéseiben volt reális számára; minden általános értékelésben kételkedett. Ugyanakkor, ha az események megítélésében befolyásolták is személyes viszonyai, látta, hogy ellenfeleinek bebörtönzése is része a törvénytelenéseknek, a bürokratikus önkényuralom működésének. Mikor 1955. december 14-i levelében beszámolt arról a hírről, mely szerint több szociáldemokrata vezető szabadul, azt a megjegyzést tette: „titokban még azt a Horváth Zoltánt is sajnálom már, aki úgy rámgyújtotta a házat”.

Levelezésüknek jelentékeny része az, ahol mindennapi életük szereplői, kortársaik jelennek meg. A családtagjaikkal történtek általában részletesen tárgyaltatnak, de e részletesség ellenére a hozzátartozók jelenléte személytelen maradt e levelekben. Sokszor felbukkannak a kortársak is. Gyakori szereplő Haraszi Sándor, Baránszky-Jób László, Németh László, Veres Péter, Tamási Áron, Nagy Lajos, Szabó Pál, a festő Kemény László és felesége, Szabó Lőrinc sógornője, a költőnő Mikes Margit. Kodolányi nem mindig tartotta magát vissza, s olykor sommás ítéletet mondott néhányukról. Barátja ennél óvatosabb volt, és megfontolásra intette őt: „Nem szabad beugranod a pletykáknak, hiányos és rosszhiszemű – bár talán nem annak látszó – értesüléseknek. [...] Sokkal több fenntartást ajánlanék, ha szabad; nem tudjuk mi miért van, s hogyan van.”⁸⁹

Levelezésükben szereplő kortársaik közül kettőről külön kell szólni. Az egyik Móricz Zsigmond, aki valamilyen módon mindkettejük életét és pályáját meghatározta. Szabó Lőrinc említette őt először 1949. május 23-i levelében, annak kapcsán, hogy elment az *Úri muri* egyik előadására. Dicsérte a darab életszerűségét, az alakok rajzát, a dialógusokat, de megszerkesztetlennek tartotta a művet. Kodolányi hosszabban reagált a költő darabhoz kapcsolódó reflexióira. Móriczot idéző sorai a kései olvasónak már nem szolgálnak különös újdonsággal ő és mestere személyes viszonyát illetően, de mindenképpen színezik az erről kialakult képet. Kodolányi Móriczról írt pár sora mintegy megelőlegezi a hat évvel később megszülető, könyvméretű visszaemlékezést, mely *Utóhang – Emlékeim Móricz Zsigmondról* címmel jelent meg először.⁹⁰ Itt olvasható annak a fájdalmas jelenetnek az első megfogalmazása, mely több évvel Kodolányi és Móricz kapcsolatának megszakadása után történt meg Leányfalun. Ez kettejük találkozása volt, és Szabó Lőrinc közvetítésével jött létre. Ekkor Kodolányi visszautasította Móricz békülési szándékát. Feltehetően személyes kudarcként élte át később ezt az élményt, legalábbis kétségekkel gondolt vissza rá. Az a végletesség, amellyel Kodo-

lányi Móricz személyét, írói jelentőségét megítélte, talán saját maga viselkedését illető kétségeire, bizonytalanságára is utalt.

A levelezés másik leggyakoribb szereplője Illyés Gyula. Kodolányi és Szabó Lőrinc hozzá való viszonya eltérő volt, és személyének megítélése vitát indított el kettejük között. Illyés Gyula és Szabó Lőrinc barátságának elmélyüléséről írta Kabdebó Lóránt: „Épp azokban az években, amikor a húszas évek, de még a harmincasak elejének is egymást dedikációkkal is megtisztelő nagy barátsága, Lorenzo és Johannes kapcsolata több éves haraggal szakadt meg, ekkor találkozik Szabó Lőrinc az immár életre szóló férfibarátsággal.”⁹¹ Ezt az állítást e helyen némileg árnyalnunk kell. Valóban igaz, hogy a harmincas évek végétől kezdve az idővel egyre fontosabbá vált Szabó Lőrinc számára Illyéssel való kapcsolata, és sok tekintetben bizalmasabb volt irányában, mint Kodolányi felé. Ugyanakkor „Lorenzo és Johannes” barátságáról elmondható, hogy az ifjúkor, a pályakezdés éveiben kialakult szoros kötelék, az egymást ismerésnek, az őszinteségnek az a korábbi mélysége nem szűnt meg. Illyés és Szabó Lőrinc barátságához akár csak mérhető bensőségesség nem jellemezte Kodolányinak Illyéshez fűződő viszonyát alkalmakra sem. Kodolányi Szabó Lőrinchez írott leveleinek tanúsága szerint keserűséggel gondolt Illyésre. 1945-ben, illetve az azt követő években is, mikor a Szabó Lőrinc, Kodolányi János és mások sorsához, életművéhez való viszony politikai-ideológiai elkötelezettséget jelentett akarva-akaratlanul is, mikor a politika jelentős mértékben meghatározta a személyes kötődéseket vagy ellentéteket, Szabó Lőrinc helyzetének javulásában nagy szerepe volt Illyés Gyulának. Az a tény, hogy Illyés barátsága garanciát jelentett Szabó Lőrinc hovatarozását illetően, nagyrészt függvénye volt a kommunisták az irányú törekvésének, hogy megszerezzék a népi írók egy részének támogatását politikájuk számára. 1945 tavaszán Illyés a *Szabad Szóba* szánt, *A felelősség tudatában* címet viselő cikkét Németh László és elsősorban Szabó Lőrinc védelmében írta. „...ha Magyarország legnagyobb élő költője ülne börtönben szellemi tévedéséért, a tollhoz is szégyenlenék nyúlni” – fogalmazott félreérthetetlenül.⁹² Írása 1971-es közlésének alkalmával egy jegyzetben érintette a cikk keletkezésének és közzétételének történetét.⁹³ Megemlítette, hogy a publikálással kapcsolatban megbeszélések kezdődtek a Parasztpárt, majd a Kommunista Párt vezetőivel, így először a cikk bizonyos kitételeit elhagyta, majd elállt írásának közlésétől Illyés. E tárgyalások eredményeként Szabó Lőrinc elkerülte a letartóztatást, és Németh László ellen is alábbhagytak a támadások. A cikk feltehetően hatott Szabó Lőrinc igazolási eljárásának kimenetelére is. 1945. május 5-én Illyés naplójának tanúsága szerint levelet fogalmazott Kovács Imrének. „Az utóbbi események (Sz. L. esete) annyira szembe állította bennem az író s a politikust, hogy nyugodt lelkiismerettel azt tovább nem győzhetem” – jegyezte fel. Szolidaritást vállalt Szabó Lőrincel, kilátásba helyezve a Nemzeti Parasztpárt vezetői tagságáról való lemondást.⁹⁴ Illyés nem állt ki oly mértékben Kodolányi és más, szintén a népi táborba tartozó író mellett, mint tette azt Németh László vagy Szabó Lőrinc esetében. Bár az említett cikket érintő megbeszéléseken elhangzott Illyés szájából többek között

Kodolányi neve is, az ő sorsát kevésbé érintették a politikai alkufolyamatok. Illyés elfogadta a Kommunisták Pártját képviselő vezetőknek Kodolányival és több más népi íróval kapcsolatos álláspontját: „...egyelőre ne írjanak, gusztustalan lenne az »átállásuk« ilyen hirtelen.”⁹⁵ Kodolányit sértette Illyés óvatossága. Bántotta hallgatása Kovács Imre támadásakor, vagy amikor Zilahy Lajos az ostrom után 1945-ben egy cikkében megtámadta. Visszaemlékezésében távolságtartónak ábrázolta Illyést, mikor Illyés Zilahyval nem sokkal e cikk megjelenése után meglátogatta őt.⁹⁶ Illyés nem tett vagy nem tehetett meg annyit, mint amennyit Kodolányi várt tőle. Ugyanakkor Kodolányi keserűségét még motiválta az a tudat, Illyés valamennyire oka annak, hogy a *Válasz* körében sem foglalhatta el méltó helyét, pedig a negyvenes évek második felében ez az egyetlen folyóirat, mely a népi íróké, melynek körébe tartozónak vallotta magát, és szinte az egyetlen hely, ahol közöltek még tőle valamit. Úgy gondolta, hogy Illyés szemlélete alapvetően meghatározza a *Válasz* közegét, és ő ebben is idegenné vált; Illyés általi mellőzöttsége a folyóirat s annak munkatársai általi mellőzöttséget is jelentett számára. Szabó Lőrincnek írta: „Sárköziné egy szót sem válaszolt a levelemre. Még csak annyit sem írt, hogy nem érdeklí az ügy. Arra is kértem, tudósítson, vajon a *Válasz* számára küldhetnék-e valamit, de erre sem reagált. Ime így fest az a »posszibilitás«, amit számomra Illyés megteremtett, s ami megvalósulván, immár semmi szükség a *Válaszra* és az ő tevékenységére. Így fest a helyzet a *Vízöntő* megjelenése után.”⁹⁷ A folyóirat működésének második szakaszában egyetlen elemző írást nem közölt Kodolányi János munkásságáról, nem közölt ismertetést sem az 1948 elején megjelent *Vízöntőről*, pedig szinte csak e regényével volt jelen a folyóirat lapjain. Szabó Lőrinc nem fogadta el Kodolányi véleményét Illyésről, 1949. június 22-i keletezésű levelében védelmébe vette a keménynek és igaztalanak tartott bírálattal szemben. „Megszokhattad volna, hogy a valóság valami egészen más lehet, mint aminek »látszik«, mint aminek »mondják«, sőt aminek te magad képzeld” – oktatta barátját. „Becsületes ember, nagy tehetség, a többi sors és lelkiismeret kérdése. S az ő lelkiismerete különb mint a sorsa.” Kodolányi erre a levélre válaszolva visszakozott, szinte védekezett. „A te dolgod, hogy megszűrd, amit én írok Neked, egyáltalán nem vindikálom magamnak a valóság csalhatatlan ismeretét, mondom.” A korábbi szavai által közvetített indulatot visszafogott megbánással oldotta fel egy ismeretelméleti általánosságban. „Egyébként mindaz tökéletesen igaz, amit a valóságról írtál, helyeslem. Csakhogy reád is érvényes [...]. Én meg kereken tagadom az un. valóságot, véleményem szerint nincs is, csak tudat van, s a tudaton kívül nincs létezés. Ezért amit írok, mondom Neked, nem veendő a valóság tökéletes képének, még az sem bizonyos, hogy úgy is hiszem, ahogyan látom, vagy úgy is látom, ahogyan hiszem. Mindössze annak a *pillanatnak* a lelkiállapotát jelenti, és jelzi, amiben a levelet írtam.”⁹⁸ Kodolányi többször is hangot adott a méltánytalanság érzésének, amiért Illyés nem találta szükségesnek, hogy a *Válasz* reagáljon a *Vízöntő* megjelenésére, vagy nagyobb érdeklődést tanúsítson egyéb művei iránt. 1949-et, illetve a *Válasz* megszűnését követően még sokszor előfordul Illyés a levelekben, de ilyen jellegű, Illyés sze-

mélyét, tetteit megítélő vita már nem alakult ki közöttük. Előfordult, hogy Kodolányi elutasító kritikát gyakorolt Illyésnek drámáiban megnyilvánuló történelemszemléletéről. Szabó Lőrinc finom, közvetett módon meg is rötta barátját, amiért látatlanban, kőszá hallomások alapján mond véleményt a *Fáklyaláng* című darabról: „... aztán meg Gyula darabjáról beszéltél, nyilván a tárgy ismeretében. De honnan ismerheted?” Kodolányi erre külön válaszol: „Illyés darabját *nem ismerem* [...] Ellenben ismerem a környüállásokat és Gyuszi alkatát, tehát tudhatom, mit csinálhatott, mit *kell* csinálnia, s hol kell lennie a hibának.”⁹⁹

1949-től évekig sem Kodolányi János, sem Szabó Lőrinc írói munkássága nem felelt meg az új, kizárólagos követelményeknek. Mindkettejükről elmondható az, amit Kabdebó Lóránt mondott Szabó Lőrinc ekkori helyzetéről: „A köztudatban a költő emléke él csak ezekben az években.”¹⁰⁰ Kodolányi János, akinek öt évig egyetlen sorát sem közölték, a köztudatban hallgatása ellenére, korábbi művei, megnyilatkozásai révén jelen volt. Leánya írta visszaemlékezéseiben: „Látogató nélkül Akarattyán is ritkán volt a ház. – Nagyon sokan keresték fel apámat; a régi barátok sem lettek mind hűtlenek.”¹⁰¹ Kodolányi Szabó Lőrinchez írott leveleiben is többször beszámolt a látogatók már-már kellemetlen, munkáját akadályozó jelenlétéről. A látogatók számánál még nagyobb volt azoknak a száma, akik levélben fordultak hozzá, sok esetben ismeretlenül, személyes problémáik megoldásában kérve tanácsot, útmutatást. Erről így írt egy helyütt: „Miért folytatok ma is oly kiterjedt levelezést? Miért adok tanácsot szerelmi bánatban, anyagi nyomorúságban, lelki nyavalyákban, bölcselmi, vallási, történeti, gazdasági stb problémákban? Miért tartok magam körül tanítványokat, s bíbelődöm irodalmi próbálkozásaikkal, tanulmányaikkal, rossz tulajdonságuk nyesegetésével, csipás szemük nyitogatásával? Miért vigasztalom, erősítem, biztatom azokat akik számkivetésben élnek, miért tartom őket a felszínen, ha már-már elsüllyednek a baromi testi munka s a nyomorúság iszapjában? Miért nyilall belém valami, ha a posta heteken, hónapokon át nem hoz levelet Tőled s másoktól, akikre szükségem van, akinek szükségük van rám?”¹⁰² Szabó Lőrincnek írta 1950. január 13-i levelében: „Délelőtt intézem a levelezésemet is. Ez nem kicsiség, mert havonta átlag 80-100 levelet, lev. lapot kapok. Persze nem győzöm erővel, sem pénzzel. De azért aki fontos a számomra, annak szorgosan írok.” Sokszor előfordult, hogy olvasói, ismeretlen jóakarói csomagot vagy pénzküldeményt küldöttek számára postán. Szabó Lőrinchez írott leveleiből is fogalmat alkothatunk arról a szegénységről, ami őt és feleségét körülvette. Akarattyára költözésük után több mint egy évig arra nem volt elegendő pénzük, hogy a villanyt bekössék a házba, évek teltek el, míg egy rádiót kapnak ajándékba, amin zenét hallgathattak. Feleségét és őt betegségek kínozták. Fogai romlottak, ínye sorvadt, kelések be nem gyógyuló sebei kínozták. Gazdálkodtak, gyümölcsöt, zöldséget, szőlőt termesztettek, disznót neveltek. Egyetlen anyagi forrásuk kezdetben a pasaréti lakás ára volt. 1950. február 21-én kelt levelében így írt sorsukról a költőnek: „csupán anynyi pénzünk van, hogy a tejet, a petróleumot, a kenyeret, a postát, s kisebb szükségéseket fizetni tudjuk. Utazásra, pesti tartózkodásra nincs. Fogaink is sorra

tönkremennek, pedig egy-egy töméssel most még meg lehetne őket menteni. Mindenünk olyan rongyos, hogy nem lehet kijavítani. Ha pedig volna is pénz, itt a kert, a tavaszi munka: ásás, nyesés, permetezés, ültetés, vetés stb. A rendelet szerint márc. 10-re el kell végezni, akár esik, akár fagy, akár süt, akár köd van. Futószalagon művelt kertek! Nem csak az új erkölcs, új hit és új irodalom, de új természeti törvények is!”

Szabó Lőrinc, a barát, az író sorsának tanúja 1955. április 3-án írta: „Hidd meg, nagyon nyavalyásan *kerestem*, de különösen a nem egészen közeli múltban; de mindig fájt felvenni bármi pénzt, ha Rád és a Tiédre gondoltam.” A költő Kodolányival ellentétben megőrizte valamennyire jelenlétét az irodalmi közéletben 1950-tól is. Résztvevője volt az Írószövetség szervezeti életének, még meg is szólalt a szövetség rádióbeli állandó műsorszámában 1951 júliusában. Betegsége idején, 1952 januárjában az Irodalmi Alap három hónapra havi ezer-ezer forint segélyben részesítette, és beutalót juttatott számára Galyatetőre. A költő sorsának változásáról írta Kabdebó Lóránt: „A koalíciós időkben a »négy nemzedék« békés-vitatkozó egymás mellett élésének időszakában költészete a korszak reprezentánsa lehetett, a költő személyében ellenben állandó – életrajza korábbi szakaszából következő – ellentétek kusza szövevényében egyensúlyozott. Az évtized végére ezek az ellentétek lassan kiegyenlítődték, Szabó Lőrinc *személyében* válik befogadottá, ugyanakkor *költői teljesítményében* különbözik az új követelményektől. Érzékeli, hogy megváltoztak a kultúrpolitikai igények, az értékelés szempontjai: a korábban még reprezentatív, életmagyarázatot adó művek ekkorra negatív előjellel »individualista« versekké minősülnek. Ugyanakkor örömmel veszi, hogy személyében továbbra is megbecsülésnek örvend, ha verseit nem is emlegetik, de a műfordítóra igényt tartanak »a mai kor számára« is.”¹⁰³ Az évtized fordulójára kizárólag a műfordítói munka biztosította számára a megélhetést. A műfordításra szóló szerződések teljesítése hasonló robottá vált számára, mint a háború előtt az újságírói munka; nagy erőfeszítést, olykor feszített élettempót kívánt tőle. Kodolányinak írta 1949. június 2-i levelében Milton-fordításra készülve: „Képzelheted, mennyire utálok már a fordítást. Másfél évig egy pár versre sem lesz erőm. – Milton minden gondolatot felszív.”

Betegség, betegeskedések sora akadályozta ekkor munkájában, tette nehezen elviselhetővé mindennapi életét, fokozta szorongását, halálfélelmét. Szívpanaszok kísérték végig életét. Kodolányi is leírt visszaemlékezésében egy ifjúkorukban megtörtént esetet, mely a költő szívgyengeségére utal. Ekkor a költő azt hitte, hogy szívének betegsége fogja majd halálát okozni. Szívpanaszokról írt 1945-ös naplójában. 1948-ban az előbbinél konkrétabb betegség jelentkezik: vesekövet találtak, s az ezzel kapcsolatos vizsgálatok más urológiai problémákra is fényt vetettek. Részletesen beszámolt Kodolányinak Babics Antal klinikáján lezajlott kezelés több stádiumáról. Kodolányival folytatott levelezéséből derül ki, hogy 1948-tól kezdve több mint három éven keresztül kínlódott és kezelték colifertőzöttség miatt. 1950. május 4-én kelt levelében Szabó Lőrinc felesége arról számolt be, hogy férje aznap ment be a Haynal klinikára kivizsgálásra. Pár nap-

pal előtte tüdővérzése volt, és ennek kivizsgálása miatt vonult kórházba. Egy nagy betegség várása töltötte be ezeket az éveket. 1951. október 6-án érte az első szívtrombózis, 1954. december 30-án a második; attól kezdve majd fél évig kórházban és utókezelésen volt. Németh László írta Szabó Lőrinc utolsó esztendeiről: „S mily soká haldoklott. Két trombóvizist élt át, közben mindenütt ott volt, mint az inga járt-kelt, mindent látni akart, s egy másik bárdnak, a rákbetegségnek s tán a maga segítségének kellett őt leterítenie...” „...de a halál közele őt még nagyobb, még mohóbb tapasztalatszerzésre indította. Minden társaságban ott volt, akárhányszor telefonált: vagy érkezett vagy épp utazott el.”¹⁰⁴ Az érzelmi benyomásoknak, a mindennapi, jelentéktelennek tűnő, de valami rejtélyes okból lényegessé váló eseményeknek, egy arcnak vagy egy élménynek elementárisnak mondható hatását ott érzékelné leveleinek soraiban, kimerítő, pontos tudósításai-
ban, amikor például egy kora nyári, langyos esőtől fülledt délutánt írt le, vagy arról beszélt, hogy cselédlányuk, Juliska, milyennek látta Szentkuthyt, az író-
t, amikor leírt egy beszélgetést, amikor beszámolt csavargásáról, elindulva barátjától, elhagyva Akarattyát.

A negyvenes évek végétől kezdve, a költő élete majd minden évben két részre osztódott azáltal, hogy a nyári és a kora őszi hónapokat általában máshol töltötte. Úgynevezett „balatonozós” útjainak főbb állomásai Füreden Lipták Gábor, Tihanyban Illyés, Ábrahámhegyen a Bernáth család, Balatonbogláron Kovács József vaskereskedő otthona, de minden évben rendszeresen megfordult Baumgartneréknél, a Balatontól kissé távolabbi Igalon. A baráti vendégszeretet, gondoskodás munkájához biztosított nyugodt körülményeket.

A költőnek a betegségek, magánéleti válságok, tragédiák ellenére, sikerült maga és családja számára az életfeltételeket megteremteni, bár a bizonytalanság tudata sok panaszra indította, melyet barátja, Kodolányi – akinek magának és családjának más minőségű gondokkal kellett együtt élnie – nem mindig fogadott türelemmel. Kodolányi János 1949 őszén, Akarattyára költözésük után írta: „Telefonálsz, vitatkozol, vicceket mondasz és hallgatsz, kiadónál reménykedel, fordításokat beszélsz meg... És minden leveled minden sora panasz, jajgatás, lemondás, félelem, aggodalom, reménytelenség. Jó volna, ha eljöhethnél egy-két napra, látnád a tökéletes, sivatag magányosságot.”¹⁰⁵ Következő levelében ezt írta: „...korlátozd félelmeidet velem szemben, s a siralmaidat előttem. Ne szégyeníts meg, ne alázz meg, hiszen én Téged, a költőt, a szellemi embert nem szívesen látalak ilyen gyámoltalannak, ilyen féllőnek, ilyen bizalmatlannak! S még hozzá: ha nekem havi kétszáz biztos pénzem volna, krózusnak érezném magam! Mert ennyiből, vagy nem sokkal többől meg kell élnem – s meg is élek.”¹⁰⁶ Klára asszony férjével közösen írott levelében említette: „Tildiről is szeretnék többet hallani. Nagyon fáradt? Ő ugyan mindent bír, amit kell.”¹⁰⁷ Kodolányi erre a megjegyzésre később fájdalmas ironiával reagált: „Néha Tildi is majdnem összeroskad a fáradtságtól, de hát erre szokták mondani: »könnyű neki, ő bírja.«”¹⁰⁸ A kettejük közötti egzisztenciális különbségek önmagukban nem váltottak ki

komolyabb nézeteltérést Kodolányi és Szabó Lőrinc között, pár kellemetlen vagy figyelmetlen megjegyzést leszámítva.

Kapcsolatuk utolsó évtizedének mélypontja, amennyiben a hozzáférhető levelekből erre következtetni lehet, nem sokkal a Kodolányi házaspár Akarattyára költözését követő időszakra, 1949 novembere és 1950 szeptembere közé tehető. Ez mindkettejük életében különösen nehéz szakasz volt. Kodolányiéknak ekkor kellett mindennapjaikat kialakítaniuk egy teljesen más, kiszolgáltatottabb, ugyanakkor elszigeteltebb helyzetben. Szabó Lőrincet személyes, tragikus veszteség érte ekkor, 1950. február 12-én öngyilkos lett életének rejtőzködően szerető kísérője, Korzáti Erzsébet. Szabó Lőrinc megérezte a halál közelségét a végzetes időt megelőzően. Egy héttel a tragédia előtt írta Kodolányinak: „Nem vagyok én bolond, hogy ne lássam a helyzetemet, az álnapocskát, amely néha rámsüt, s a halált, amely ott setteng máris, jaj, de régóta már, minden elalvásom túlsó partján, minden örömöm túlsó partján a halál...” Az asszony öngyilkosságáról nem történik említés a levelezésben. Feltehetően Kodolányi János e kapcsolatot illetően nem volt oly mértékben bizalmasa a költőnek, mint Illyés vagy Tompa Kálmán doktor, kinek felesége Korzáti Erzsébettel szinte egy időben halt meg. Kodolányi visszaemlékezése szerint tudott a kapcsolatról, de a tragédiáról vagy annak jelentőségéről, illetve az azt megelőző eseményekről nagy valószínűséggel nem volt tudomása. Ezért is érezte barátja általánosságokba rejtőző panaszkodását erőltetett önsajnálatsnak. Nem ismervén a valódi helyzetet méltánytalannak tarthatta, hogy neki panaszkodnak. Ugyanakkor Kodolányi fájlalta, hogy barátja nem mindig viszonzozza nyíltságát, sőt bizalmatlan az egész világgal szemben is. 1949. november 18-i levelében Kodolányi így jellemezte kettejük eltérő magatartását: „Most eltűnődtem egy kicsit kettőnk rendkívüli különbségein. Azt írod, Lorenzóm, nem tárhatja ki magát az ember. Én mindig kitártam, ki is tárom, nem mert ez szép, vagy mert érdem vagy mert hősiesség, hanem mert valóban marha vagyok, ilyen vagyok, akár jó ez, akár rossz. (Te fölöttébb hibáztatod most is.) Lírikus vagyok, mint mondd. Te meg mindig bezárkózol, elhallgatsz, megkerülsz, gyanúpörrel élsz... Ilyen vagy.” Úgy érezte, hogy barátja problémái jórészt álproblémák, barátjának saját maga által életre keltett démonaival kell megküzdenie, mert sohasem volt meg benne a morális bátorság egy (az) egyetlen bizonyosság elfogadására. „Borzasztó, sőt iszonyú lehet abban a félelemekkel, szorongásokkal teli világban élni, amit Te teremtettél Magadnak. Minden ingatag, minden csuszamló, minden szakadékony, állhatatlan.”¹⁰⁹ Kodolányi Aranyszájú Szent Jánosnak a hitetlenségről írt sorait olvassa Szabó Lőrinc fejére, s nem sokkal ezután olvasható ez az intelm: „De hát talán mégsem tudnak leteríteni, ha van Benned elég erő és hit, igen hit, s nem kínoz a félelem.” Ezt a levelet éppen Korzáti Erzsébet halála után pár nappal írta, február 21-én.

Klára asszony 1950. május 4-én kelt levelében szemrehányást tett Kodolányinak: „Olyan meleg baráti levelet írtam magának a legutóbb, hogy arra egészen más választ vártam. Úgy látszik attól, hogy maga annyira elbújva él az emberektől, nem érti meg a mi zaklatott, keserves beszédünket. [...] Bár sokszor nyílt az

a levél, szerintünk érthető. Igaz, hogy itt-ott a sorok között kellene tudni olvasni, s megérteni vagy talán megérezni, azt, amit mondani akarnánk magának. Más hanghoz voltam szokva magától, s teljesen indokolatlannak érzem a maga rideg, embertelennek is mondható hangját.” Az asszony soraiban ott érezni a férje miatti sértettséget is, levelével az ő megbántottságát is tolmácsolni akarta közvetett módon. A levelet záró enyhültebb mondatok, illetve Szabó Lőrinc pár szavas utóirata, békülékeny gesztusa ellenére levélváltásuk az ezt követő években – amennyire erre a hozzáférhető dokumentumok alapján következtetni lehet – megritkult. Sorsuk különbözősége, a sértettség, az ügyetlen elhallgatások, félreértések által egymás számára is sebezhetőkké váltak. A fokozott érzékenység erőterében a megszokottnál sokkal erősebben és sokszor nem várt irányban hatott egy-egy szó, gesztus, megítélés. Szabó Lőrinc 1951. november 28-i levelében így vall távolságtartásáról: „Nagy ideje nem láttuk egymást. Közben néhányszor elvitt az utam a falud mellett, de vagy az idő, vagy – s ez volt a gyakoribb eset – kedvetlenség és testi-lelki erő hiánya nem engedte, hogy leszálljak a vonatról, s bemenjek hozzád és megkérdezzem, meglássam, hogy vagy, hogy vagytok. Még a levelezés, sőt a »lapozás« is elsorvadt köztünk.” Szabó Lőrinc leveleiben azonban néhányszor felvetette egy akarattyai látogatás lehetőségét. Feleségének írott leveleiben beszámolt egy 1950. októberi, egy 1951. márciusi és egy augusztusi látogatásáról.

Kodolányi János és Szabó Lőrinc levelezésében találhatunk munkásságukra, műveik keletkezésére vonatkozóan is adalékokat, bár legtöbbször csak az említés szintjén. Kodolányi úgy gondolta, hogy barátja számára nem különösebben érdekesek a regényeit megelőző előkészületek, történelmi, vallástörténeti kutatások, nem foglalkoztatják oly nagy intenzitással a művek jelentését befolyásoló bölcséleti kérdések. Mikor Kodolányi az *Én vagyok* befejezése után és már a *Mózes-regényre* készülve 1952. április 10-i levelében érinti Mózesre vonatkozó kutatásait, olvasmányait, megjegyezte: „...bizonyosan untat is Téged, mint minden eféle vallási és történeti kérdés.” Kodolányi ha beszámolóiban szólt is művei keletkezésének egyes stádiumairól, ha némi képet kapunk is alkotómódszeréről, ez a kép nem különösebben gazdag részletekben. Megemlített egy-egy órá erősebb hatást gyakorló szerzőt, beszélt egy-egy fontosabb olvasmányélményéről, de ketjük között nem volt meg a szellemi tájékozódásnak az az összeforrottsága, mely mondjuk Kodolányi Jánosnak Várkonyi Nándorral vagy Borbély Ervinnel, a mindeddig az olvasóközönség számára ismeretlen filozófussal, költővel való kapcsolatát jellemezte. Ugyanakkor Kodolányi többször írt Szabó Lőrincnek írás előtti, írás közbeni vagy egy műve befejezését követő lelkiállapotáról. Helyenként érzékelhető az alkotást végigkísérő belső küzdelem, a büszkeségnek és a kétségnek, a bizalomnak és a céltalanságnak kiszolgáltatott magányos lét küzdelme, mely az első években inkább sikeres volt, legalábbis az író leveleiben ezt a látszatot keltette. 1949. november 12-i levelében nem sokkal pasaréti otthonuk felszámolása és az *Új ég, új föld* befejezése után a szabadságról, könnyű lelkiállapotáról, alkotókedvéről írt: „...csalódásaimon nevetek –, s írok tovább.” Játékos iróniával

ellenpontozva, diákosan csipkelődő dicsekvéssel adott hangot műve feletti büszkeségének. „Lorenzóm *valóban* én vagyok a legnagyobb lírikus, ezt be fogod látni, mihelyt elolvasod új művemet. [...] Zsebrettettem az egész magyar irodalmat, s hozzá még Thomas Mannt s egynehány más idegen fiút. Most javítgatom, s nem győzöm csodálni enmagamat.” 1950. január 13-i levelében írta, már az *Én vagyok* című regényére készülődve: „Úgy érzem, húsz évig tudnék egyfolytában írni anélkül, hogy grafomániás lennék. Még hozzá könnyen, játszva, élvezettel.” 1952. március 23-i levelében azonban a tervezett *Mózes*-regénnyel összefüggésben írta: „Még a *Mózes* sem érdekel annyira, mint ahogy a *Júdás* érdekelt, nem mondom, hogy ezt még meg kell írnom, mint valami végrendeletet. A szálak amik a világhoz, az élethez, az emberekhez, az ügyekhez kötöttek, lassanként elszakadoznak, már semmi kedvem összebogozni őket. Még csak nem is sajnálom.” Ezt a kedvetlenséget csak részben vagy egyáltalán nem magyarázhatja a munka utáni kimerültség csömöre. Hisz az *Új ég, új föld* megírása után tenni- és alkotnivágással tekintett a jövőbe. Ekkor már elviselhetetlenné válhatott a három éve tartó elzártság, a némaság, a hiábavalóság tudata, anyagi helyzetének kilátástalansága, és az az érzés, hogy meglazultak a barátaihoz fűződő kötelékek. „Nem akarok találkozni senkivel.”¹¹⁰ Pontosán egy évvel később a munka megkezdése előtt közvetlenül ezt írta: „Egyébként mindent megismertem és tanulmányoztam, ami magyar, német vagy francia nyelven olvasható. Olyan hatalmas anyag birtokában vagyok, hogy azt sem tudom, mit rostáljak ki. Ez azonban munka közben válik el igazán. Soha ilyen nehéz feladat előtt nem álltam, mint most.”¹¹¹ Ugyanez év októberében hosszasan tudósított regénye és saját maga állapotáról. „Ma reggel befejeztem a *Mózes* II. kötetét, meglehetősen látom. [...] Kezdek fáradni, sőt olykor annyira fáradt vagyok, hogy alig lélekzem [...]. Olyan pontosan dolgoztam, mint egy műszer. Anyagom az utolsó oldalig grammra kimérve beosztva...” 1953. december 27-i levelében már regényének és egyben tetralógiájának befejezéséről számolt be. Szabadnak, feleslegesnek és kimerültnek érezte magát. „...ezután már nincs semmi mondanivalóm, minden fontosat elmondtam, megmagyaráztam, szinte végrendeletszerűen papírra vettem...”

Kodolányi egyik levelében, az *Új ég, új föld* alkotása idején így vallott az alkotás céljáról, miértjéről: „Igen, hinni tudok, bár igen nehezemre esik. Ámde ha nem hiszek pld. a számárban vagy a magam számárságában, mégis van hinnem a *végző ponton*... S éppen ez a végző pont teherbírásának igazi próbája. Most például jól, könnyen, élvezetesen dolgozom a *Vízöntő* II.-n anélkül, hogy megkérdezném magamat: hiszek-e benne. Mert csak így felelhetnék: nem hiszek. És mégis csinálom. Nem kényszerből, hiszen szerződéselem nincs, ami szorítana, pénzt sem kapok érte, ami hajtana az írásban, nem is azért, hogy megjelenjék, nincs aki kiadja, beláthatatlan ideig nem is lesz, tán sohasem lesz. [...] Azért sem dolgozom, hogy barátaim kéziratban olvassák, lemásolják, tovább adják, mint némely országban lelkes ifjak tették. Hát miért írom? Mert ez is a végző ponthoz tartozik.”¹¹² Kodolányi művének miértjét az időn kívül találta meg. A mű számára a sorstól független szükségszerűség következménye, és utóélete nem függ az

emlékezettől. A mű gondolata túl van minden földi elváráson, így értelmetlenné válik minden hit, mely csak a műre vonatkozik, mely az esztétikai minőséget, szerepet, funkciót, mondanivalót tartja szem előtt. A művet létrehozó hit már-már vallásos, mivel a hit nem a műre, hanem egy végső pontra vonatkozik. A végső pont, a végső pontban való bizonyosság pedig egyben kényszer, melynek engedelmeskedik az alkotó. Kodolányi egy későbbi, Klára asszonyhoz írott levelében mondta a *Mózes*-regényével kapcsolatban: „Félek unalmas és fárasztó lennék, ha kifejteném azt a sok és sokféle okot, ami *Mózes* megírására kényszerít. Mert kényszerít, s nem magam választom a »témát«.”¹¹³ Mindebből adódik, hogy maga a mű, a regény csak út, melynek célja már a művön, az alkotó életén, közös életünkön túl van. Ebben az 1949. június 24-i levélben készülő regényével összefüggésben elhangzik ez a szó: végrendelet. „Mondtam, úgy fogok hozzá, mint a végrendeletemhez.” Abban, ahogyan a mű szövegét végrendelethez hasonlítja, benne van a belátás, annak a belátása, hogy a tapasztalat, a tudás nem miértünk van, a tapasztalat, amelyet az alkotó áthagyományoz a műve által, az egyéni létnél nagyobb és teljesebb valóság megnyilatkozása. A hasonlat megidézi a halált, mely a szavak hitelét adja, mellyel szemben nincs értelme a szépségnek, és amellyel szemben a kimondott szó az egyetlen szóvá válik, mert maga a halál is a megvalósult egység. „Úgy írtam ezt a művet, mint végrendeletemet – emlékezik vissza később első elbeszélésének megszületésére –, s azóta vallom, hogy minden igazi írásműnek végrendeletnek kell lennie, utolsó szónak, az egyetlennek, amit az ember az elkerülhetetlen halál előtt kimond.”¹¹⁴

Szabó Lőrinc ritkán érintett alkotói problémákat Kodolányihoz írott leveleiben, ritkán írt megszületett vagy megszülető műveiről. 1948. augusztus 17-én kelt soraiban beszámolt arról, hogy előző látogatását követően Akarattyáról, hogyan és merre ment el, de arról nem írt, hogy részben e végül Igalba megérkező, csavargós útjának benyomásaiból egy hosszú vers is született, a *Vers versek helyett*. A *huszonhatodik év* ciklusát levélben három alkalommal, szinte csak futólag említette Kodolányinak, és feltehetően érdemben nem reagált barátja azon kérésére, hogy szeretné annak kéziratát elolvasni. A költő általában csak publikációiról, vagy művei fogadtatásáról számolt be. Megemlítette azonban *Ficseri-füsti* című versét, melynek keletkezését akarattyai élménynek tulajdonította 1954. július 4-i levelében, bár később, a költeményről visszaemlékezésében, már nem említette Kodolányiéé házáat.¹¹⁵ 1956. március 6-i levelében beszámolt egy nagyobb „Mozart-vers”, a *Mozart hallgatása közben* létrejöttéről. Nem sokkal később barátja – visszaemlékezésének tanúsága szerint – megrendüléssel olvasta a költeményt, a halálra készülő, a halállal szembenező embert látva benne, aki leszámolt a wagneri romantika illuzórikus, hamis világával, megtért egy gyengéd, szellemibb, magasabb rendű világba.¹¹⁶ Kodolányi János véleménye feltehetően túlzó, hiszen a vers keletkezése előtt nem sokkal éppen Kodolányinak írt Wagner-élményéről: „Az *Istenek alkonya* azonban maga a csillagok zenéje, közelről hallva, olyan édes és fekete pesszimizmus, és olyan megdicsőülés benne, hogy azt a tökéletlenséget én nem tudom és azt a fajta idegbajt odaadni semmi tökéletes

Mozartért...”¹¹⁷ De a túlzás ellenére, a versre felfigyelve Kodolányi határozta meg annak az életösszegzés igényéből eredő helyét a költő munkásságában. Szabó Lőrinc ha nem olyan mértékben szerette is Mozartot, mint Wagnert, megvolt benne a belátás, hogy Mozart világa teljesebb, élménye megfelelőbb hivatkozás e kései összegző verstípus számára.

Szabó Lőrinc saját műveinél többször beszélt műfordítói munkáiról. Majd minden fontosabb megbízásáról beszámolt, néha részletesebben, műhelyproblémákat is érintve. Érdekes, amit megtudhatunk az *Elveszett paradicsom* fordításának terveiről, az elkezdett munkáról és a meghiúsuló szándékról. Levelezésükben azonban nem egy versfordítás, hanem Szabó Lőrincre nem elsősorban jellemző regényfordítás kap nagyobb jelentőséget. Thomas Hardy *Tess of the D'Urbervilles* című regényéről van szó, mely *Egy tiszta nő* címmel jelent meg magyarul.¹¹⁸ A művel való foglalatosságáról először 1951. november 28-i levelében számolt be nagy lelkesedéssel: „...remekmű, réges-rég meg kellett volna, hogy legyen magyarul is; az a szerencsém s a mű szerencséje, hogy tavaly kiadta Moszkvában az Idegennyelvű Kiadó angolul: erre aztán itt is eszébe jutott a Szépirodalmiéknak, hogy milyen régen házalok ezzel a *Tess*-szel. Ha kész lesz, s érdekel, esetleg még eljuttatom hozzád a kéziratot. Azt tudod, hogy Hardyt költőnek-regényírónak a legelsőik közé számítom...” Ezt követően Szabó Lőrinc majd minden beszámolójában érintette a fordítás dolgát. „Sokat dolgozom; a Hardy oly nagy mint Szophoklész!”¹¹⁹ 1952. június 14-én kelt soraiban ezt a vallomást tette: „A Hardyt magammal viszem: az enyéimen kívül főleg három embernek csináltam: Kodolányinak, Illyésnek és Veresnek, – ebben a sorrendben!” A fordításra vonatkozó megjegyzéseiből érzékelhető, olyan ambiciózusan dolgozott a regényen, mintha saját művéről lett volna szó. Következő levelében annak a lehetőségéről írt, hogy megmutatja a fordítás egy gépelt példányát, mely azonban csak szeptember közepén jutott el a Szépirodalmi Kiadó útján Akarattyára. Barátja szeptember 17-i levelében számolt be arról, hogy elolvasta a művet; ekkor csak ennyit írt róla: „Csodálnám, ha megjelenék: misztikus mű.” E szeptemberi üzenetet követően Szabó Lőrinc ellátogatott Akarattyára, és természetesen szóba került a Hardy-regény. Kodolányi akkori véleményéről egy-két szóban beszámolt feleségének: „hadd említsem meg itt, hogy Kodolányi csak elismerte, hogy szép és hogy jó műről és íróról van szó, s hozzátette, hogy »misztikus«-ról; azonban nem nagyon tetszett neki a magyar szöveg... Ebben az utóbbiban *lényegileg* nem volt igaza...”¹²⁰ Az, ahogyan Kodolányi a művet fogadta ekkor, feltehetően fájdalmas csalódást okozott Szabó Lőrincnek, de ennek ellenére a regény megjelenésekor, 1952. november 19-én biztatta annak újbóli elolvasására: „Örülnék, ha kedved és időd volna még egyszer és figyelmesen elolvasni. Hiszen olyan gazdag, olyan gyönyörű.” Kodolányi Szabó Lőrinc szeptemberi látogatásakor feltehetően nem fejtette ki bővebben véleményét, mivel a költő december 26-i levelében így unszolta barátját: „Hadd kérdezzelek vissza rögtön: hogyan fogadtad te? Ősz elején mondtál ugyan néhány szót; de ha van benned szusz és türelem rá, írd az összképről, melyet kialakított benned, igazán örülnék neki!” Kodolányi válasz-

levelében engedett a felszólításnak, hosszabban írt a regény keltette benyomásairól, melyek némi fényt vetnek alkotói elveire is.

Dicsérte a mű tömörségét, fegyelmezettségét, pontos szerkesztését, valóságismeretét, de a mű elsődü értékének a mű miszticizmusát tartotta, illetve a mítikus általános szemlélet jelentkezését. Lényegi erényének látta, hogy mindjárt a regény elején a mítosz kezd életre kelni, kivirágozni. „Tess a mítoszban él, a léleknek a legmélyebb rétegében s világában” – mondta Kodolányi. Ez a megállapítása ahhoz a freudi–jungli szemlélethez kapcsolódik, mely a mélylélektan és a mítosz rokonságát vallja; a gyermekkorba és az emberi történelem kezdetébe visszaható rokonságát. Ehhez a megállapításhoz kötődik az író korábban idézett, az *Új ég, új föld* keletkezése előtti jegyzete: „Nem történelmet, hanem történetet írok, méghozzá egy lélek vagy pontosabban a lélek történetét.”¹²¹ Egyetlen lélek vizsgálatakor, a mindenki mással közös hiedelemvilághoz jutunk el. Hardy jelentőségét abban látta, „hogy ilyen biztosan, ilyen tudatosan le tudott nyúlni a lélek, minden emberi lélek mélyén élő mítoszból”. A „teljes művészi látás és világábrázolás” a görög sorstragédiákkal, Homérosszal, a *Kalevalával* rokonította számára a művet. Kodolányi hangsúlyozta, a regényben minden jelképes értelmet nyer, és „nem azért, mert az író jelképpé teszi őket, hanem mert a mély, ősi mítoszból fényében törvényszerűen jelképek önmagukban”. A mű nem az elbeszélő szubjektív alkotása, hanem objektív valóság. A korábbi levelekben foglaltaknak következményeként felmerült az összehasonlítás Veres Péter írói világával. „Jó, jó, mondhatod, ha Péterünket olvasod, ez így van *azoknál* az embereknél... De ha Hardyt olvasod, akkor érzed és megszenveded, hogy nem Tessnél és »azoknál« van így, hanem Benned is, bennem is, szervesen hozzáforsz a műhöz, s a mű alakjaihoz, nem állsz kívül rajtuk...” „Itt a lényeg: egzisztenciális ügyről van szó minden pillanatban, a magunk egzisztenciális ügyéről.” Ha az összevetést sarkítani akarnánk, beszélhetünk a megjelenítés és a megidézés különbözőségéről. A Kodolányi által elmondottakból következik, hogy az ábrázolásnál fontosabb a szimbolikus mozzanat megragadása avagy a szimbólumteremtés, mert ahogyan a szimbólum összeköti az egyedit az abszolúttal, a megidézett sors az abszolúttal való kapcsolata révén a befogadó személyes sorsává válhat.

6.

A bibliográfiákat nézve elmondható, hogy 1954-ben visszatértek az irodalmi életbe, mivel Kodolányinak hat év után, Szabó Lőrincnek öt év után, ebben az évben jelent meg először nyomtatásban önálló műve. E tények mögé nézve ezt a megállapítást némiképp módosítani kell. Szabó Lőrinc esetében nem is beszélhetünk a szó szoros értelmében vett visszatérésről, hiszen részese volt az irodalmi életnek műfordítóként. Kodolányi János pályájáról is inkább az mondható el, hogy ebben az évben indult meg az a folyamat, mely az irodalmi életbe való visszatéréséhez vezetett. Igaz, hogy 1954-ben megjelent írása, de a *Vigília-*

béli publikálás két alkalma inkább Sík Sándor személyes vállalásának, mint az irodalompolitika hirtelen és jelentős változásának, a politika új szándékainak volt köszönhető; bár e személyes vállalásnak a politika némi módosulása, türelme nyújtott reális lehetőséget. Többször hozzák szóba Tamási Áron vagy Németh László visszatérését, melyet némi elégtétellel, illetve aggodalommal figyeltek. Kodolányi és Szabó Lőrinc újbóli jelentkezését kisebb visszhang kísérte pályatársaikénál; nem volt az irodalompolitika számára oly fontos tétje annak a kérdésnek, hogy mikor és milyen formában jelennek meg ismét a nyilvánosság előtt.

Az utolsó években, az irodalmi életbe történő fokozatos visszatéréssel levelezésük némiképpen megritkult; intenzívebbé a másikért való aggodalom tette inkább, amikor egyiküket vagy másikat kórházban kezelték életveszélyes állapotban. Szabó Lőrincet a számára sikeresnek mondható 1954-es év legvégén érte a második szívtrombózis, alig több mint egy év múlva Kodolányit az első. A szívinfarktussal kezdődött el betegségeik halálukig tartó időszaka. Kodolányinak már lett volna lehetősége, hogy visszavonultságából kimozduljon, betegsége azonban visszatartotta. Szabó Lőrinc 1955 decemberében hiába küldte el a *Végrendelet* bemutatója alkalmából gratulációját Pécsre barátjának, nem ért az célt, mert az író nem vett részt a premieren. Kodolányi távollétét nem a protokolláris kötelezettségekkel szembeni távolságtartás magyarázta, hanem az év októberétől jelentkező rosszullétek, melyek utólag visszatekintve szívtrombózisának előjelei voltak. Megrendítő és jelképes értelmű a Szabó Lőrinc és felesége által a *Földindulás* repriézének napján – 1957. május 13-án – közösen írt levél. Klára asszony tudósított a bemutatóról: „Nagyon szép este volt, az előadás is nagyon jó volt. Páger kitűnően oldott meg mindent. Utána az egész társaság együttmaradt a Fészekben, Jutka hívott minket is, végül meglógott, s mi barátok voltunk csak jelen. A Kodolányi család egy tagja sem volt ott...”

Kabdebó Lóránt így jellemezte Szabó Lőrinc utolsó esztendeit: „Élete utolsó két és fél éve tragikus kettőshangzattá válik: állandó reménykedés és kapkodó összegzés; újat akarás és búcsúzás egyszerre.” A költő megmaradt, Kodolányi Jánoshoz írott levelei nem sokat mutatnak meg az utolsó évek kétségeiből. Ezek a levelek leginkább beszámolók, formális fordulatokkal. Az utolsó két évben elhaltasodott rajta a fásultság, a fáradtság, mely egyre kevésbé tette képessé arra, hogy saját sorsától, személyétől, családjától független dolgok intenzíven felkeltsek érdeklődését, ugyanakkor megakadályozta némiképpen abban, hogy a vele történetekhez kapcsolódó reflexióiról írjon, és az eddigieknél is kevésbé beszélt őt mélyebben érintő kérdésekről egy levél keretében. Barátjához intézett beszámolóit olvasva az derül ki, hogy az utolsó évek sem hoztak jelentős fordulatot a költő mindennapi életében. Továbbra is rengeteget dolgozott, újabb és újabb szerződéseknek tett eleget. Újdonság az, hogy egyre többször írhatott saját munkásságának eseményeiről, fogadtatásáról. Igen nagy teret szentelt például Illyés róla szóló, válogatott verseit bevezető tanulmányának.¹²² Életműve legnagyobb megmérésének, világnézete legelmélyültebb vizsgálatának tartotta. E méltatás mélyen megrendítette és tanácstalanná tette. Ez derül ki barátjához 1955. szeptem-

ber 29-én írott leveléből is: „A tanulmány maximális szeretettel, megbecsüléssel és okossággal íródott. Ahogy Te szoktad mondani, a fejszét a fák gyökerére veti. [...] Óriási bátorság kellett hozzá. Szégyenlem magamat. Jólesnék, ha majd megírnád gondolataidat róla.”

Annak ellenére, hogy ezek a beszámolók aprólékos részletességgel íródtak, érzékelhető a visszavonulás a korábbi nyíltságból, mintha egyre inkább megadta volna magát annak a bizonyosságnak, hogy ami fontos, ami lényeg kettejük között, arról egyre nehezebb beszélni, az egyre inkább változatlan. A betegségekkel, a hasonlóan új élményekkel, az irodalmi életbe való visszatéréssel mindketten – ha olyannyira más módon is – ugyanazt a sorsot éltek meg. S ez a sors falat is vont köréjük.

Szabó Lőrinc egyik utolsó levélbéli üzenetét Kodolányihoz intézte 1957. szeptember 28-án, feleségének diktálva a sorokat. „Évek óta nem láttuk egymást zavartalan környezetben. Ha súlyt helyezel rá, igyekezz előmozdítani valahol.” Ekkor a Fiumei úti III. számú Belklinikán, a Gömöri-klinikán volt, és a család számára már bizonyos volt, hogy rosszulléteinek oka egy gyorsan kifejlődő rákos megbetegedés.

A költő 1957. október 3-án, csütörtökön halt meg. Tudatában volt a halál közelségének. Ezt tanúsítják versei, barátainak visszaemlékezései, és Kodolányihoz írott utolsó sorai is. Miközben megköszönte az akkor megjelent *Az égő csipkebokor* köteteinek megküldését, megjegyezte: „mintha a sírból tápázkodtam volna föl átforgatására.” Temetése október 8-án a Kerepesi úti temetőben volt. Az egyházi szertartást közös barátjuk, Joó Sándor református lelkész végezte. Kodolányi János nem vehetett részt a búcsúztatáson; ebben az időben a Balassa utcai Idegklinikán feküdt súlyos betegen.

J E G Y Z E T E K

¹ Kodolányi János: *Egy marok föld*. In: Uő: *Visszapillantó tükör*. Bp.: Magvető 1968.

² Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp.: Szépirodalmi 1970. 181.

³ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság. Összegyűjtött versek és versmagyarázatok*. Bp.: Magvető 1990. 1. köt. 158.

⁴ Az Est, 1924. jún. 9.

⁵ *I. m.*, 158.

⁶ Kodolányi János: *Tücsökzene Szabó Lőrincről*. In: Uő: *Visszapillantó tükör*. Bp.: Magvető 1968. 467.

⁷ Közli: Tüskés Tibor: *Kodolányi János*. Bp.: Magvető 1974. 193.

⁸ 1953. jan. 24.

⁹ Kodolányi János: *Csendes órák*. Bp.: Turul 1942. 224.

¹⁰ Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp.: Szépirodalmi 1970. 493.

¹¹ Németh László: *Új nemzedék*. 1931. In: Uő: *Két nemzedék*. Bp.: Magvető, Szépirodalmi 1970. 308.

¹² Rába György: *Szabó Lőrinc*. Bp.: Akadémiai 1972. 24.

¹³ Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp.: Szépirodalmi 1970. 493.

¹⁴ Kodolányi János levele. 1949. nov. 18.

¹⁵ Kabdebó Lóránt: *Útkeresés és különbség*. Bp.: Szépirodalmi 1974. 168–169.

¹⁶ Bertrand Russell: *A filozófia alapproblémái*. Ford. Fogarasi Béla. Új Magyarország Rt., 1919. 86.

¹⁷ Várkonyi Nándor: *Pergő évek*. Bp.: Magvető 1976. 468–469.

¹⁸ *I. m.* 86.

¹⁹ Németh László: *Mai dekameron*. 1932. In: Uő: *Két nemzedék*. Bp.: Magvető, Szépirodalmi 1970. 306.

²⁰ Kabdebó Lóránt: *Szabó Lőrinc lázadó évtizede*. Bp.: Szépirodalmi 1970.

²¹ Kodolányi János: *Tücsökzene Szabó Lőrincről* 1963. In: Uő: *Visszapillantó tükrök*. Bp.: Magvető 1968. 468.

²² *I. m.* 479.

²³ Talpassy Tibor: *Betöltötte hivatását*. Bp.: Magvető 1975. 88.

²⁴ Kodolányi János: *Elvetélt reformer*. In: Uő: *Visszapillantó tükrök*. Bp.: Magvető 1968. 371.

²⁵ Kabdebó Lóránt: *Útkeresés és különbeke*. Bp.: Szépirodalmi 1974. 125.

²⁶ Kodolányi János: *Tücsökzene Szabó Lőrincről*. In: Uő: *Visszapillantó tükrök*. Bp.: Magvető 1968. 488.

²⁷ Uo. 492.

²⁸ Talpassy Tibor: *A boltak visszajárna*. Bp.: Magvető 1971. 144–145.

²⁹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1940 július*. In: Uő: *Itt élned balnod kell*. Bp.: Szépirodalmi 1976. 2. köt. 94–95.

³⁰ Kodolányi János: *A bűségről*. In: Uő: *Visszapillantó tükrök*. Bp.: Magvető 1968. 250–252.

³¹ Kodolányi János 1952. febr. 2-i levele Szabó Lőrinchez.

³² Kodolányi János: *Tücsökzene Szabó Lőrincről*. In: Uő: *Visszapillantó tükrök*. Bp.: Magvető 1968. 493.

³³ Kodolányi János: *Süllyedő világ*. Bp.: Magvető 1965. 205.

³⁴ Kodolányi János: *Tücsökzene Szabó Lőrincről*. In: Uő: *Visszapillantó tükrök*. Bp.: Magvető 1968. 476.

³⁵ A beszéd autográf javításokkal ellátott gépirata megtalálható Szabó Lőrinc hagyatékának az MTAK Kézirattára által őrzött részében a lilafüredi írótalálkozóval kapcsolatos iratokkal együtt (Ms 4678/34–78.). Közli: *Harminchat év – Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*. Sajtó alá rendezte: Kabdebó Lóránt. Bp.: Magvető 1989. 681–686.

³⁶ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*. [Napló és védőbeszéd 1945-ből.] Sajtó alá rendezte Kabdebó Lóránt. Bp.: Magvető 1990. 85–86.

³⁷ Thury Zsuzsa: *Illyés Gyula Szabó Lőrincről*. Ünnepe, 1940. dec. 1. (23. sz.) 12.

³⁸ Kabdebó Lóránt: *Útkeresés és különbeke*. Szabó Lőrinc 1929–1944. Bp.: Szépirodalmi 1974. 9.

³⁹ Kodolányi Júlia: *Apám*. Bp.: Magvető 1988. 183.

⁴⁰ Kodolányi János: *Naplórészletek*. Alföld 1983/12. 64.

⁴¹ Kodolányi János: *Kéklámpás szobák*. In: Uő: *Visszapillantó tükrök*. Bp.: Magvető 1968. 524.

⁴² Talpassy Tibor: *Hidegkúti úti vasárnapok*. In: Uő: *A boltak visszajárna*. Bp.: Magvető 1971. 210.

⁴³ Molnár János: *A Szociáldemokrata Párt irányzatai és ideológiája 1945 után*. Doktori értekezés. MTAK Kézirattár D/9155.

⁴⁴ Kabdebó Lóránt: *Útkeresés és különbeke*. Szabó Lőrinc 1929–1944. Bp.: Szépirodalmi 1974. 8.

⁴⁵ Idézi Talpassy Tibor: *A boltak visszajárna*. Bp.: Magvető 1971. 152.

⁴⁶ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*. Bp.: Magvető 1990. 172.

⁴⁷ Szentkuthy Miklós: *Szabó Lőrinc: Tücsökzene (1947)*. In: Uő: *Műszak testamentuma*. Bp.: Magvető 1985. 118.

⁴⁸ Kabdebó Lóránt: *Az összegzés ideje*. Bp.: Szépirodalmi 1980. 125–206.

⁴⁹ *I. m.* 148.

⁵⁰ Steinert Ágota.

⁵¹ Szabó Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*. Bp.: Szépirodalmi 1974. 590.

⁵² A regény a későbbi, a Magvető Kiadó által gondozott életműsorozatban már *Vízözön* címen jelent meg 1967-ben. Mivel a regényt Szabó Lőrinc előző címén ismerte, és feltehetően Kodolányiban még nem alakult ki az az elképzelés, mely a korábbi cím megváltoztatására indította, ezért a regény e helyen eredeti címén szerepel.

⁵³ Kodolányi János: *Csendes órák*. Turul 1942. 224.

⁵⁴ Kodolányi János: *Zárt tárgyalás*. Turul 1943. 17.

⁵⁵ Tüskés Tibor: *Kodolányi János*. Bp.: Magvető 1974. 5.

- ⁵⁶ Csűrös Miklós: *Regény a mítoszok határán.* – Kodolányi János pályája 1945 után. *Literatura*, 1975/2. 65.
- ⁵⁷ Kodolányi János: *Márni és a kultúra.* In: Uő: *Zárt tárgyalás.* Turul, 1943. 51–80.
- ⁵⁸ Kabdebó Lóránt: *Az összegzés ideje.* Bp.: Szépirodalmi 1980. 128.
- ⁵⁹ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság.* Bp.: Magvető 1990. 2. köt. 386–387.
- ⁶⁰ Szabó Lőrinc: *i. m.* 390.
- ⁶¹ Uo. 389.
- ⁶² Uo.
- ⁶³ Uo.
- ⁶⁴ Csűrös Miklós: *Regény a mítoszok határán.* *Literatura* 1975/2. 66.
- ⁶⁵ Lásd Kodolányi Jánoshoz írott 1949. nov. 16-i levelét.
- ⁶⁶ Kodolányi János: *Vízözön.* Bp.: Magvető 1977. 55.
- ⁶⁷ Uo. 322.
- ⁶⁸ Kodolányi Júlia: *Apám.* Bp.: Magvető 1988. 183.
- ⁶⁹ 1952. márc. 20.
- ⁷⁰ Kabdebó Lóránt: *Bevezető.* In: Szabó Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek.* Bp.: Szépirodalmi 1974. 6.
- ⁷¹ 1950. február 21.
- ⁷² 1953. január 18.
- ⁷³ Kodolányi leveleinek jelentős részét tartalmazza Szabó Lőrinc hagyatékának az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött része. Ms 4683/8–65. Szabó Lőrinc levelei megtalálhatók Kodolányi hagyatékában. OSZK Kézirattára Fond 201/511.
- ⁷⁴ Kiss István: *Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat története és szerepe a magyar művelődésben.* Kézirat. MTAK Kézirattár, D/5011, 199–207.
- ⁷⁵ Szabó Lőrinc 1948. jún. 2-i levele Kodolányi Jánoshoz.
- ⁷⁶ Várkonyi Nándor: *Pergő évek.* Bp.: Magvető 1976. 489.
- ⁷⁷ Idézi Tüskés Tibor: *Kodolányi János.* Bp.: Magvető 1974. 189.
- ⁷⁸ Kodolányi János: *Süllyedő világ.* Bp.: Magvető 1965. 638.
- ⁷⁹ Talpassy Tibor: *A holtak visszajárnak.* Bp.: Magvető 1971. 171.
- ⁸⁰ Kodolányi levele Várkonyi Nándornak, 1955. jan. 18. Közli Kodolányi Júlia: *Apám.* Bp.: Magvető 1988. 227.
- ⁸¹ Talpassy Tibor: *A holtak visszajárnak.* Bp.: Magvető 1971. 212.
- ⁸² Kabdebó Lóránt: *Az összegzés ideje.* Bp.: Szépirodalmi 1980. 211.
- ⁸³ Uo. 216.
- ⁸⁴ Kodolányi János: *Vízözön.* Bp.: Magvető 1973. 608., 614.
- ⁸⁵ 1952. márc. 23.
- ⁸⁶ MTAK Kézirattár, Ms 4651/98. – Szabó Lőrinc: *Vers és valóság.* 2. köt. 9.
- ⁸⁷ 1949. nov. 18.
- ⁸⁸ Szabó Lőrinc 1949. jún. 2-i leveléből.
- ⁸⁹ 1949. jún. 22.
- ⁹⁰ Kodolányi János: *Utóhang. Emlékeim Móricz Zsigmondról.* *Dunántúl* 1955–1956. 10–20. sz., később kötetben: *Egy marok föld.* In: Uő: *Visszapillantó tükkör.* Bp.: Magvető 1965.
- ⁹¹ Kabdebó Lóránt: *Útkeresés és különbeke.* Bp.: Szépirodalmi 1974. 151.
- ⁹² Illyés Gyula: *A felelőség tudatában.* In: Uő: *Itt élmed halnod kell.* Bp.: Szépirodalmi 1976. 2. köt. 306.
- ⁹³ *I. m.* 644.
- ⁹⁴ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1929–1945.* Bp.: Szépirodalmi 1986. 359.
- ⁹⁵ *I. m.* 361.
- ⁹⁶ Kodolányi János: *Elvetélt reformer.* In: Uő: *Visszapillantó tükkör.* Bp.: Magvető 1968. 392–394.
- ⁹⁷ 1948. júl. 26.
- ⁹⁸ 1949. jún. 24.
- ⁹⁹ 1953. jan. 24., kiemelések Kodolányitól.
- ¹⁰⁰ Kabdebó Lóránt: *Az összegzés ideje.* Bp.: Szépirodalmi 1980. 299.
- ¹⁰¹ Kodolányi Júlia: *Apám.* Bp.: Magvető 1988. 191.
- ¹⁰² Közli: Tüskés Tibor: *Kodolányi János.* Bp.: Magvető 1974. 207.
- ¹⁰³ Kabdebó Lóránt: *Az összegzés ideje.* Bp.: Szépirodalmi 1980. 295–296.
- ¹⁰⁴ Németh László: *Szabó Lőrinc.* In: Uő: *Utolsó széttekintés.* Bp.: Magvető, Szépirodalmi 1980. 376.
- ¹⁰⁵ 1949. nov. 18.
- ¹⁰⁶ 1949. nov. 30.
- ¹⁰⁷ 1949. jún. 4.
- ¹⁰⁸ 1949. nov. 12.
- ¹⁰⁹ 1949. nov. 30.
- ¹¹⁰ 1952. márc. 23.
- ¹¹¹ 1953. márc. 23.
- ¹¹² 1949. jún. 24.

¹¹³ Idézi: Kodolányi Júlia: *Apám*. Bp.: Magvető 1988. 205.

¹¹⁴ Kodolányi János: *Egy marok föld*. In: Uő: *Visszapillantó tükör*. Bp.: Magvető 1968. 9.

¹¹⁵ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. Bp.: Magvető 1990. 2. köt. 31.

¹¹⁶ Kodolányi János: *Tücsökzene Szabó Lőrincről*. In: Uő: *Visszapillantó tükör*. Bp.: Magvető 1968. 495–496.

¹¹⁷ 1956. jan. 14.

¹¹⁸ Thomas Hardy: *Egy tisztá nő*. Ford. Szabó Lőrinc. Bp.: Szépirodalmi 1952.

¹¹⁹ 1952. jan. 24.

¹²⁰ Szabó Lőrinc és felesége levelezése 1945–1957. Bp.: Magvető 1993. 391–392.

¹²¹ Tüskés Tibor: *i. m.* 197.

¹²² Illyés Gyula: *Szabó Lőrinc – avagy boncoljuk-e magunk elevenen? Bevezető Szabó Lőrinc válogatott versei elé.*